

КРЕМЕНЧУК: ПОЧАТОК ІСТОРІЇ (1571-1648)*

Стаття присвячена початковому періоду історії міста Кременчука. Проаналізований історичний контекст, у якому відбувалося становлення нового міського центра; викладаються факти, пов'язані із ранньою його історією, а також з'ясовується походження назви поселення.

Ключові слова: місто, локальна історія, козаки, Дніпро.

**Українська конкіста: змагання з Диким полем
(промисли, сакральний центр та «метрополії» колоністів)**

У XVI ст., що по всій Європі проходило під знаком цивілізаційного зростання¹, Дике Поле² стало об'єктом потужного колонізаційного притиску українців. Відправною точкою для нього були «промисли» (рибний, пасічницький, звіроловний тощо), якими займалися на т.зв. «уходах» – вдало розташованих тимчасових, а згодом і постійних промислових факторіях.

Відомий український історик О.Грушевський писав, що користались з цих угодів як мисливці і рибалки з фаху, так і звичайне селянство й міщанство, відриваючись від своєї щоденної праці. Для них уходи були певним резервом, з якого можна було черпати певну допомогу в той час, коли звичайні селянські та міщанські заняття несподівано давали менш. Тоді-то можна було звернутись до цього додаткового джерела, маючи з нього доповнення до звичайного захитаного бюджету. Коли щастило, то досить було й одного літнього сезону, щоб поправити свої звичайні справи і більше вже не відвідувати угодів в наступні роки. Але життя по уходах багатьох захоплювало своїми відмінними прикметами та відводило від повсякчасної селянської чи міщанської праці. Таким нудно було в звичайних умовах життя села чи міста. І знову, і знову тягнуло на степові річки, де ловили рибу, на дніпрові луки, на степові простори. Такі жили у себе дома пізню осінь та зиму, щоб потім знову навесні податись на уходи³.

Ось як зобразив тутешній край тогочасний спостерігач (1550 р.):

...щаслива та щедра Київщина багата і людьми, бо на Борисфені та інших річках, що впадають до нього, є немало багатолюдних міст, багато сіл, мешканці яких уже з дитинства привчаються

плавати, ходити на судах, ловити рибу, полювати; з них якісь переховуються від влади батька, або від рабства, або від служби, або від [покарання за] злочини, або від боргів, або від чогось іншого; других же приваблює до неї, особливо навесні, більш рясна пожива та багатші місця. І, випробувавши радощі в її фортецях, вони звідти вже ніколи не повертаються; але невдовзі стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів та зубрів. Призвичаївшись до життєвих негод, вони стають вельми відважними. Тому там дуже легко набрати безліч добрих воїнів⁴.

Можливо, не варто також скидати з рахунків ностальгію за звичним життям колишніх мешканців Великого Степу, закинутих долею на його «українські» околиці. Для нащадків, скажімо, п'ятигірських черкас⁵, виведених наприкінці XIV ст. кн. Вітовтом з їх причорноморської батьківщини, освоєння Дикого Поля було взагалі-то не Конкістою, а Реконкістою⁶. Ще більшою мірою те саме можна сказати і про численних «ординських» емігрантів, примітних на теренах Великого Князівства Литовського.

Українській колонізації сприяв і розвиток геополітичної ситуації в регіоні. Адже Кримський ханат, що після розгрому 1502 р. (до речі також на Кременчуччині – у гирлі Сули) сил Великої (Заволзької) Орди ненадовго став господарем становища у степу від Волги до Дністра, уже з 1523 р. відчутно послаблюється. Відтак, більше не чуємо про кочування (зрештою, і доти нерегулярне) підлеглих кримського хана понад Дніпром аж до Черкас. А 1530 р. півторатисячний найманий корпус ВКЛ укупі з українським ополченням громить татар уже на передпіллі Дикого степу, на р. Говтві та Полузир'ї (с. Полузир'я Новосанжарського р-ну та річечка Полузир'я-Полузери, права притока Ворскли, знані і нині; між Говтвою і Полузир'ям чи не найближче сходяться басейни Псла та Ворскли)⁷.

* Стаття є журнальним варіантом (зі змінами і доповненнями) підрозділу 1.1 («Уходи і замок») розділу 1 («Королівська фортеця /1571-1648/») моєї монографії «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го» (К., 2011).

Кременчук, за ревізією 1552 р. замку в Черкасах – центру прикордонного Черкаського староства Київського повіту Київського воєводства⁸, згаданий як *уход* місцевих міщан. Утім, із зростанням прибутковості уходів, на них усе частіше претендують старости, які здають їх в оренду «чужегородцям». Зокрема, про канівські уходи, «где Хорол речка у Псел упала», говориться 1552 р., що вони «там вси тепер на замок, але тепер пусты, половинники не ходят, а мешаном ходити там староста не дозволяєт»⁹.

Напевно, за посередністю старостинської адміністрації відбулася «приватизація» і Кременчуцького уходу. 14 квітня 1589 р. бачимо його вже в руках окремого власника – шляхтича з Київщини Яна (Івана) Ближинського (герба Корчак)¹⁰. 18 березня 1595 р. він поступився своїми правами пожиттєвого-«доживотного» володіння на цей маєток¹¹. Не затримався Кременчуцький уход безпосередньо в руках замкової адміністрації, мабуть, через свою віддаленість – «старостинські» ж бо уходи знаходились або поблизу самих Черкас, або в районі порогів (експлуатувались, напевно, «сторбжами», що їх висилали старости).

Про початок процесу «приватизації» місцевих угідь може свідчити і згадка з 1552 р. про те, що «на Псле уходы вси боярин Драб [*Щасний Драб?*] занял»¹². У цей самий час (1550 р.) чи не найпомітніший політичний мислитель Великого князівства Литовського Михалон Литвин закликав поставити охорону від татар біля Кременчуцького броду¹³. Тоді ж згадуються і зародки сталого населення на теренах уходів – «козаков, которые уставичьне там живут на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з светов¹⁴, и сытят там себе мед яко дома»¹⁵.

Існували на Кременчуччині й монастирські уходи. До них належали гирло Сули та знаний *Пивський уход*¹⁶ – власність Київського Пустинно-Миколаївського (Микільського) монастиря. Ця чернеча обитель у XV-XVI ст. змагалася за впливом із славетним Києво-Печерським монастирем і була особливо шанована панством Київської землі (займала тоді усі обшири української Наддніпрянщини). Українці-аристократи (Глинські, Дашкевичі, Горностаї) не жаліли для нього власних маєтків. Через це Пустинський монастир св.Миколая став одним із важливих центрів, з якого спрямовувалась українська колонізація Подніпров'я.

Перші пожалування цьому монастирю на Кременчуччині датовані 1489 р., коли великий литовський князь і польський король Казимир IV подарував йому угіддя в районі ни-

нішнього Градизька¹⁷. 25 серпня 1512 р. овруцький підстароста Михайло Павша заповів йому маєток Клим'ятин¹⁸ (нижча течія Сули, район Жовнина)¹⁹. На підставі цього тестаменту Сигізмунд I у 1514 р. на прохання монастиря ствердив за ним це володіння, а в 1533 р. ще раз підтвердив монастирські права власності на нього (потреба у цьому підтвердженні виникла в зв'язку з діяльністю черкаського старости Остафія Дашкевича, якому ще у 1528 р. король нагадував, аби він наказав «Черкасцом и козаком», «чтобы они в тыи уходы монастирські и не вступали, и шкод и переказы там им ни в чом не делали», а 1532 р. монастир скаржився, що староста вступається в «уходы церковнии Климяньтинские... озера та загоны и бобровые гоны у них поотнимал»²⁰. 15 липня 1535 р. О.Дашкевич за королівським наказом ствердив монастирські володіння в Пивах і Білобережжі, надані ще «за перших державців Черкаських»²¹.

25 березня 1515 р. пан Дмитро Івашенцов склав заповітний запис на користь цього монастиря на право збирати щорічно податки (2 копи грошей по 12 пенязей в грош) з максимівських людей (*с.Максимівка* за 4 км від Градизька)²². Ревізія 1552 р. за ченцями рахує – «уход на Дніпрі ж на 7 миль річкою, з стани в Білобережжі, і на гирлі Сули, і в Пивів»²³. 23 вересня 1554 р. черкаський і канівський староста Оникій Горностаї дав на користь монастиря ввідний запис на володіння урочищами та угіддями з бобровими гонами й рибною ловлею по Дніпру від Вереміївки до с.Недогарки (тоді ще не існували)²⁴.

У вітчизняній історіографічній традиції утвердилася думка, що в 50-х рр. XVI ст. Микільський монастир починає приділяти більше уваги управлінню і влаштуванню своїх володінь. З цією метою в другій половині XVI ст. (не раніше 1552 р.) у Градизьку, на горі Пивисі, було засновано філію монастиря – *Пивогірський* (Пивський, Пивгородиський, Градизький Пустинно-Миколаївський) монастир (остаточне оформлення припадає аж на середину XVIII ст.), який управляв усіма лівобережними маєтками Київської обители. Справа побудови в скиті першої церкви в ім'я св. Миколи (друга половина XVI ст.?) приписується священику Устимовичу²⁵. З початку XVII ст. в «монастирці» був заведений пом'яник, він уже мав ігумена та певну кількість братії²⁶.

Придбавши на Лівобережжі величезні земельні володіння (за які ченці спорили навіть з такими магнатами, як Вишневецькі чи Жолкевські з

Даниловичами²⁷), монастир, як міг, сприяв їх подальшому заселенню. А оскільки інші маєтності його знаходились також на теренах Київського воєводства, то здається слушним гадати, що саме мешканці цього воєводства задавали тон тутешній колонізації. Утім, уже згадані спори з Вишневецькими і Даниловичами, які контролювали потоки переселенців з Волині та Галичини, могли сприяти появі колоністів (котрих знадувала монастирська протекція) і з цих регіонів.

Щодо чвар з Жолківськими-Даниловичами, які присутні тут з 1596 р., то цей конфлікт почасти пов'язаний з виокремленням із давніх Черкаського і Канівського староств нового староства Корсунського²⁸ (не раніше 1585 р.²⁹), з якого згодом, уже за часів Хмельниччини, виокремилося староство Чигиринське³⁰. Корсунські урядники, здається, не бажали визнавати давніх конвенцій з черкаськими старостами, принаймні щодо правобережних володінь монастиря біля майбутнього Крилова (йдеться про т.зв. Білобережжя, див. випис з черкаських гродських книг з 1604 р. про захоплення човна та неводу при риболовлі на Дніпрі у священника Микільського монастиря І.Зулого чигиринським підстаростою Касковським³¹).

З появою Крилова справа ще більш ускладнилася. Так, 1628 р. ігумен (з 16.ІІ.1626 р.) Микільського монастиря Серапіон Бельський скаржився на вдову Яна Даниловича за згін уходів Климатинських і Пивських – її ж бо чоловік безправне осадив («од року 1620») слободу Крилів і «привернув» до нього давнє монастирське Білобережжя – «на урочищу Муравном футор Вороне лозы» (Воронівка), «урочище Караборок» (Калабарок), «Людкнипооса (?), Жволий (?)» (Липове? Бужин?) та «озеро Пивское Дубок»³². Вірогідно, саме в цьому контексті слід тлумачити надання монастирю королем Сигізмундом III у 1630 р. нової грамоти про право вільної ловлі риби у р.Дніпро³³. Причому, ченці тоді ще й перестраховувались і здали уходи Пивські та Білобережні в оренду старим знайомцям з Києва³⁴.

Останнє зайвий раз свідчить, що колонізаційні спроможності монастиря були-таки досить обмежені. А усталення культового центру великою мірою залежало від наявності пастви, яка з'являється тут у достатній кількості лише в XVII ст. Фундація воєводою руським Яном Даниловичем містечка Крилова у 1616 р. та колонізація Посулля Вишневецькими якраз і надала Пивогір'ю такі перспективи.

Відтак, не дивно, що саме крилівський «городничий» Семен Кременчук-Довбня (Долбня)³⁵ на-

дав ченцям дозвіл на влаштування печери та будівництво церкви на Пивських горах³⁶. Згодом монастир буде тут дерев'яну та кам'яну церкви, келії для монахів, різні господарські будівлі. На монастирських землях, крім поселення Пива, розташовувались селища Лози (Воронів Лози? Воронівка?) та Максимівка. Угору Сулою монастир претендував на землі аж до Жовнина (зокрема ті, де постануть Вереміївка та Чигирин-Діброва).

Претензії ці підкріплювала зростаюча популярність сакрального центру. Уже 1629-1630 рр. козаки Тараса Трясила підперли амбіції монастиря, допомігши йому «грунтів немало от староств ... Корсунського, Чигиринського і Крилівського гвалтовне посісти і відняти». А саме: мова йшла про два села на урочищах Воронів Лози і Бужин плюс перевіз на Дніпрі під містом Криловим, «до Крилова здавна належачий», що ченці «відняли й гвалтовне осягнули і ті ґрунти до пожитку своєму обернули і привласнили»³⁷.

Дії монастиря невдовзі оспорив новий корсунський і чигиринський староста Станіслав Данилович³⁸. Як свідчить «декрет» від 26 січня 1633 р. ситуація з його точки зору виглядала таким чином: ченці незаконно осіли на ґрунтах чигиринських (на які мався королівський привілей), належних до міста Крилова – а саме «Пивських гір з уходами, Вороньїх Лоз і Бужина з іншими осадами і присілками». Причому, ігумен Микільського монастиря разом із запорізькими козаками на уходи Крилівські на річці Дніпро наїхав, а потім відняв перевіз Крилівський біля річки Йорданки («Ordanki») і хутори по обох берегах дніпрових: почавши від річки Безменни (Безіменної?) на правому крилівському боці над річкою Імбеком («Izbikoju») і Канібарською (Калаборак?) – Рашки і Подарилою («Podaryloju»), а на лівому – Максимівки і Булдийовки, загалом пригорнувши до Вороньїх Лоз (Воронівки) і Бужина ґрунтів на 4 милі, а то й більше (отже бл. 40 км)³⁹. Зрештою, 1635-1636 рр. Данилович гвалтовно повідбирав у монастиря «добра», котрі на «ґрунті крилівському бути претендують», та вигнав звідси ченців⁴⁰.

З посульської Вишневецьчини Пивогір'ю також загрожували, адже трактували монастирські володіння як частину маєтностей старовинного Жовнина. Нове осадження містечка на цьому ще давньоруському городищі та волості київської XV ст. відбулося бл. 1612 р. (це не означає, що доти місце було безлюдне)⁴¹. 1622 р. ігумен Микільського монастиря скаржився на кн.Костянтина Вишневецького, старосту чер-

каського, який 22 квітня того року послав урядника свого Жовнинського і з ним стрільців і міщан жовнинських та «іншої волості», всього до 50 осіб «з оружем военным» по грунти, урочища і луки монастирські – а саме урочища Білобережжя та Бражна Лука домонтовські і Луку над Сулою коло Дніпра між Боровицею і Жовнином «в четверти вниз Крилова». Адже навесні тут порядкував намісник-дозорця Микільського монастиря Ософрон, під доглядом якого «отаман уходний» Ілля з «челяддю» на тих уходах будучою, працювали «коло езов» – ловили осетрів. Нападники зігнали монастирських рибалок (побивши і поранивши) і захопили ці осетрові ези у власність князя-старости. Подібний напад на Білобережжя і Боровицю той самий магнат санкціонував і навесні 1625 р.⁴²

Виписка з книг гродських київських від 8 листопада 1632 р. свідчить, що Я.Вишневецький «з своих маестностей наехал на власность звечистую кгрунт протестующих [ченців] Пивський и Белоозерский»⁴³. 1633 р. вже той самий князь Ярема подав позов на ігумена Микільського монастиря за напад його підданих разом із запорожцями на князівські добра Жовнин (Жолнин, Sołtyn)⁴⁴. 1635 р. Я.Вишневецький наслав «бояр кгвалтом з хорогвами, з бубнами и иншим оружем до войны належным, а при них и подданных своих з маестности Вишневецькой згромаджоных, которых было до килкосот по кгрунты монастыря Николского называемые Пивские и по кгрунт з села Лапинец до того ж монастыря належачого». Насамперед нападники захопили череду та всю худобу монастиря та його підданих, а на другий день, витискаючи опонентів зі спірних земель, наказав «арматно наїхати» на с.Лапинці, підданих всіх «заграбити», а оселі спалити «до кгрунту»⁴⁵. 1636 р. все той самий магнат фундує на спірних землях Чигирин-Діброву. А з 29 жовтня 1646 р. маємо запис про позов ченців на кн.Я.Вишневецького за відняття монастирських добр – села Лапинець⁴⁶ (див. мапу бл.1730 р. в Ілюстраціях).

Відтак союз із козаками для монастиря, який не мав, на відміну від магнатів, своєї «шаблі», аби постояти за власні права, швидко стає традицією Пивогір'я. Можливо, у зв'язку з політикою порозуміння з реєстровим козацтвом короля Владислава IV варто трактувати і останнє в історії монастиря королівське ствердження його прав 1641 р. (про те, як після 1638 р. обитель опинилася на межі ліквідації, мова буде в п.1.3)⁴⁷.

Датування кінцем XVI ст. побудови Градизької фортеці на горі Пивисі є явно хибним⁴⁸, але, не маючи певних звісток про кременчуцькі оборон-

ні споруди (до плану 1748 р.⁴⁹), наведемо дані про неї (за описами Градизька) як характерний приклад невеликого прикордонного укріплення. Місцева фортеця являла собою видовжений чотирикутник, розміщений вздовж Пивихи, площею в 5 десятин (5,45 га), обнесений високим земляним валом. Всередині фортеця ділилась на 3 частини. На чотирьох кутах її були високі кургани – сторожові пункти⁵⁰. Варто зазначити, що Градизьк як регіональний центр і порт конкурував із Кременчуком аж до середини XIX ст., коли вже залізниця, а не річка, визначила «переможця».

Уже згадане містечко *Крилів*⁵¹ певною мірою може бути окреслене як митрополія – місто-взірець і «донор» населення та форм суспільної організації для Кременчука⁵². Відтак, варто поглянути на початки історії цього поселення⁵³. Заснований 1616 р.⁵⁴ «на шляху татарському» Крилів у свою чергу був «колонією» Чигиринна і належав до чигиринського староства⁵⁵. Постання його в гирлі р.Тясмин знаменувало завершення колонізації Надтясминня і відкривало для корсунсько-чигиринських старост дніпровий простір, чим вони скористались, втрутившись у суперництво з кн.Вишневецькими за нижнє Посулля.

За актом «Фундація містечка Крилова»⁵⁶ (локаційним привілеєм), виданим 1 червня 1616 р., кордони крилівських володінь включили грунти «над р. Дніпром на Білобережжі й на Збойному (на Zbojnem) і на Пивнами (Пивихою) за Дніпром ... також хутори по обидва боки Дніпра, аж під Кременчук»⁵⁷. Як бачимо, Кременчук (як місцевість) став безпосереднім сусідом Крилова, «Кременчуком» кликали (це явно прізвисько) і крилівського «городничого»-бурмістра.

Засновником Крилова був Ян Данилович (помер 1628 р.), воєвода руський, висуванець, а згодом і зять знаного коронного гетьмана С.Жолкевського. Старостою чигиринським і корсунським він був ще з 1597 р. (містечко Медведівку тоді навіть охрестили Даниловичем⁵⁸). Вірогідно, галицьке походження позначилося на ретельності, з якою Я.Данилович підійшов до своєї фундації. Цим Крилів суттєво вирізнявся з-поміж сусідніх осадницьких проектів київських і волинських магнатів, які були значно менш «охайнішими» у таких справах. Тільки на його прикладі в регіоні можна простежити всі складові т.зв. міської локації, а саме: а) правову локацію (одержання міського привілею); б) просторову локацію (визначення кордонів міської території) та в) початки міського управління і самоврядування⁵⁹.

Крилів ураз отримав магдебурзьке право, герб і «слободу» (звільнення від податків, окрім служби військової) на 30 років. Цей 30-річний термін слободи також ставив містечко у доволі незвичайні умови, адже звичайнішими були 10–20-річні терміни «податкових канікул».

Крилів також був виведений з-під юрисдикції зем'янської та замкової старостинської (цього не мав навіть центр староства – Чигирин). Мало місто дозвіл на проведення трьох щорічних ярмарків (у дні св.Пречистої Богородиці, св.Михайла-Архангела та на Новий рік) і на два торгових дні на тиждень (п'ятницю та неділю). Усунута була й конкуренція з боку єврейських торговців (ім заборонялось як мешкати в місті, так і вести в ньому будь-яку торгівлю), за що крилівські міщани зобов'язувались нести військову службу проти «кожного неприятеля». На посаду вїта міщани могли пропонувати чотири кандидатури, з яких староста обирав прийнятну⁶⁰. Підстароста Даниловичів Андрій Павловський⁶¹ вже у документі від 1 вересня 1630 р. зветься «корсунським, чигиринським і крилівським»⁶² (у вже згаданій скарзі на Пивогірський монастир від 4 листопада 1630 р. маємо таке саме старостинське титулування).

Отже, як бачимо, Даниловичі високо цінували це своє володіння; можна лише уявити, яка б доля чекала на нього, якби чоловіча лінія Даниловичів не обірвалась трагічно у Дикому Полі. Тоді – у 1636 р. – син воєводи Яна – Станіслав був оточений, із власним загоном, буджацьким героєм – мурзою Кантемиром. Юного магната узяли в полон, а потім стяли у помсту за смерть одного з синів мурзи.

Корсунська та чигиринська фортуна Даниловичів дісталась спочатку представникові іншої гілки того самого роду – Яну-Миколаю Даниловичу (стриєчний брат Станіслава), а після його смерті у 1643 р. перейшла до спорідненого клану Конєцпольських. Олександр Конєцпольський старостував тут з 1643 до 1659 рр. і, як відомо, став причетним до конфлікту з нащадком клієнтів Жолкевських-Даниловичів – козацьким старшиною Богданом Хмельницьким. Справі цій судилося дати привід Козацькій революції, що так суттєво змінила долю України та її народу.

Зрештою, важливо додати, що Конєцпольські з кінця 1636 р. тримали і, суміжне із Корсунським, лівобережне Переяславське староство⁶³. До нього належали землі вздовж річок Псел, Хорол, Ворскла, Орель і Самара. У акті від 20 квітня 1637 р. Кременчук також названий серед володінь переяславських старост⁶⁴.

Цікаво, що черкаські старости були не в захваті від різкого звуження підлеглої їм території. І за Кременчук вони навіть воліли поборотись. Так, підстароста черкаський Юрій Русинович 20 серпня 1637 р. збройною рукою зігнав з Кременчука державцю київського воєводи Т.Замойського Стефана Рудзького (Руцького)*, а сам староста Олександр Вишневецький виклопотав 20 березня 1638 р. у короля право поступитись своїм «доживотним», себто пожиттєвим, правом на урочище Кременчук Ольбрихту Кросновському⁶⁵. Проте навряд чи Конєцпольські поступилися, відтак скромне урочище-містечко стало ще одним яблуком роздору між могутніми кланами (Вишневецьких і Конєцпольських).

Та повернемося до Крилова. За люстрацією 1622 р. він виглядав у очах ревізорів таким чином: «То містечко ... над Тясмином розташоване, є палями і острогом обнесене. Є в ньому міщан «послушних» 50, козаків 400⁶⁶, повинностей жодних не несуть, бо ще мають слободу 23 роки; гаківниць міських 2. Оренда за млини і перевіз дає 500 злотих»⁶⁷. Люстраційний запис 1628 р. доповнює картину, повідомляючи, що в Крилові 50 димів (напевно, це «послушні» міщани), 20 городників, 2 млини (кола млинових), 3 крамарі, 1 піп⁶⁸.

Люстрація 1631 р.⁶⁹ демонструє певний поступ містечка. Люстратори згадують його як оточене дубовими палями та окопане ровом. Знайшли вони тут 560 будинків-господарств (osad), з яких 40 «димів» належало міщанам «замкового присуду», а «остаток», як висловилися ревізори, – то козацтво. Під містом згаданий млин на два «кола» борошномельних і одне ступне. Загальні прибутки від містечка (горілчана оренда з корчемним-«капшичною», млином, перевозом і митом) складала 600 злотих (флоренів) на рік. З них 100 злотих йшло на утримання артилерії («armaty»), а 100 на підстаросту, який беріг це «перше від піль диких» місто⁷⁰.

Утім, за люстрацією 1636 р. у Крилові лічиться лише 200 господарств (osiadłość)⁷¹. Пояснити, внаслідок чого відбулося таке значне скорочення порівняно з 1631 р. (татарський набіг? «донорство» щодо нових поселень? помилка ревізорів?) наразі не маю можливості⁷².

Як і по всьому староству, тут не існувало сіл, а лише міські хутори⁷¹. Відтак, не дивно, що місцева політика в околиці завжди робилась у містах-містечках. Як Кременчук став одним з них, і піде мова далі⁷³.

Крім Крилова Даниловичів взірцевими фундаторами на Кременчуччині, як вже зазначало-

* Опис цього епізоду див. нижче.

ся, були Вишневецькі. На жаль, найбільш цікаві тут привілеї для Говтви та Вереміївки (Ієриміївка, Єреміївка)⁷⁴ невідомі. Але маємо привілейний лист Я.Вишневецького для *Чигирин-Діброви* з 1636 р. (див. Додаток 1 моєї монографії).

У ньому йшлося про надання місцевим міщанам магдебурзького права «яко в інших городах моих». Чигирин-дібровцям гарантувався 20-річний термін слободи, після якого вони мали платити чинш. Попри зверхність князівського «намісника» у судово-адміністративних справах, лишався простір для міського самоврядування. Міщанам дозволялось мати воскобійню з льодовнею та бровар (пивоварню), гарантувались також спадкові права по померлим⁷⁶. Могли приймати в свою громаду нових членів. Звичайною платнею вїту та бурмистру мав бути ярмарковий збір (по 2 гроші з воза). Вїта та інших міських урядників міщани могли обирати лише за згодою князівського намісника (під загрозою смертної кари). Продаж алкоголю (одна з головних статей шляхетських прибутків) у місті регламентувався. На міщан накладалась повинність з ремонту гребель князівських млинів та оборонних споруд, а також караульна служба. Оборона фортеці мала бути загальною справою всіх чигирин-дібровців, у т.ч. і євреїв⁷⁷. Про те, що православні міщани склали основну частину населення міста свідчить дозвіл «канун⁷⁸ два рази в рок употреблять» – один на Різдво Христово «*русское*» (себто за православним календарем), другий – на свято Козьми та Дем'яна (по три діжки меду, а віск віддавати до церкви). Про войовничість місцевих мешканців свідчить заувага князя, аби чигирин-дібровці не порушували спокою кордону з Московським царством та стежили, щоб свавільні люди – козаки та гульгії – не шкодили у їхній околиці. Щодо кількості населення Чигирин-Діброви маємо дані за 1647 р., коли тут зафіксовано 137 дворів і 6 млинових кіл⁷⁹.

Про не раз вже згадувану *Говтву* маємо цікавий її опис з 1638 р. пера Ш.Окольського. За ним, «місто Говтву обходить річка Псьол і [річка] Хорол з іншого боку. А той Псьол є в болоті потужному [себто із заболоченими берегами – Д.В.], як Дежа у Волощині⁸⁰. Він омивав місто семикутником, а за водою ліси. І в тому семикутнику місто осаджене. Має воно замок потужний палями-частоколом обведений, так само і місто; один лише міст від замку через воду є, а над тими річками перед містом є глибокі яруги і чагарники⁸¹. Цікаво, що на той час Говтва вже пережила один штурм. 1618 р. її здобули росіяни з Путивля – за-

гін кн. Семена Івановича Борятинського (си на путивльського воєводи), стрільців Леонтія Литвинова, а також донських козаків⁸².

За взірць немагнатської «локації» – заснування міста – в регіоні може правити *Білоцерківка* (нині село Великобагачанського р-ну Полтавської обл.). Привілей на право фундації тут містечка отримав 30 жовтня 1646 р. Іван (Ян) Клосинський – чиновник-організатор селітряного промислу, одної з монополій «корони»⁸³. Відтак, він мав досить винятковий статус «слуги королівського» і міг «пролобіювати» власні інтереси на урядовому рівні (текст привілею див. у Додатку 1 моєї монографії).

За згаданим королівським актом, містечко «вирастає» зі *слобідки* – осади вільних поселенців на кордоні давнішої міської та господарської фундації (Багачки⁸⁴). Основні привілеї міщан – це виробництво і продаж алкогольних напоїв (мед, пиво). За основну статтю місцевої економіки визнається торгівля худобою. В умовах прикордоння особливого значення набуває також забезпечення можливості вільного пересування для відвідувачів містечка та його торгів-ярмарків.

Впадає в очі бажання власника Білоцерківки обмежити набір «міщанських вольностей». Він сам «подає»-призначає голову міського самоврядування – вїта, вимагає у міщан брати участь у будівництві місцевої господарської інфраструктури (млина, греблі, гаті) нарівні з окочними хutorянами, а «також й інші повинності сповняти і виконувати ... вічними часами». Зауважимо, що така «політика» сприяла слабкості соціальної стратифікації населення регіону, де кордони між селянином, міщанином, козаком і навіть дрібношляхетним «слугою магнатським» були вкрай розмиті.

Таким чином, взірці міста «з панської ласки» на Кременчуччині виглядають досить окреслено. Кременчук, однак, з цього шерегу вирізняла більша зацікавленість центрального уряду в його постанові (з військово-стратегічної точки зору). Цікаво, що і кількість річних ярмарків (за даними вже XVIII ст.) тут не видатна. Їх лише три, як і в Крилові.

На усвідомлене «стратегічне» значення Кременчука працює і факт затвердженого 27 травня 1643 р. заснування місцевої митниці (комори/прикомірки цельної). Вона мала стати ланкою в ланцюжку митних пунктів «від кордонів московських через Україну до Волощини»⁸⁵. Можливо, про появу кременчуцьких «капіталістів» має

свідчити й скарб з близько сотні польських срібних монет початку XVII ст., який після повені знайшли на березі Дніпра в Кременчуці 1908 р.⁸⁶

На останок згадаємо про *Омельник*. З його ранньої історії відома життєва бувальщина про місцевого козака Ониська (Онисима) Пальчика (з остерських бояр?), що міститься серед «чуд» Києво-Печерського монастиря у «Тератургимі» (1638) Атаназія Кальнофойського під номером 56 (датоване 8.IX.1633 р.).

Омельничанин брав участь у облозі та штурмі Азова, здійснених загоном Івана Сулими у серпні-вересні 1634 (1633?) р. Йому тоді «обидві кістки лівої руки при самому кулаку з жилами подробило, порвало, подірвало і наверх закинуло». Військові лікарі нічого з таким ушкодженням вдіяти не змогли. Відтак, Пальчик поклав свої надії на Матір Божу та дав обітницю, що, як зростеться його рука, буде він працювати нею на братаю Києво-Печерського монастиря. Далі він повернувся «до міста своєї вітчизни» Омельника, де його стан швидко покращав; він навіть частково міг володіти власними пальцями. Проте, щось перешкодило йому відразу виконати свою обітницю. Лише 1 лютого 1637 р. він вирушив до Києва та прибув до Печерського монастиря 16-го числа цього ж місяця. Тут козак «колоди

великі дубові на дрова для різних потреб усього Монастиря розбивав, рубав, виносив»⁸⁷.

Як свідчення успіхів колонізаційних зусиль на українському кордоні Корони Польської може бути згадана звістка д'Асколі –спостерігача з Криму (1634 р.). Цей італієць з Кафи записав, що татари вважають: набіги на «коронні» терени вже років десять обходяться їм задорого. Адже «...поляки побудували по всьому татарському кордону фортечки, що звуться паланками (palanche). Як тільки мешканці околичних поселень дізнаються про наступ татар, а вони завжди бувають про те повідомлені, навіть коли ті просто йдуть повз, то зі своїми пожитками уходять у ці фортечки, так що татари не лише не можуть полонити їх, але самі залишають на місці багатьох своїх же». Кримці кажуть: «король – усе вогонь», себто на землях Корони їх повсюдно зустрічають вогнепальною зброєю, відтак татари ладні вже забути туди дорогу⁸⁸. Високо оцінили досягнення української колонізації і польські історики. Ось, зокрема, краків'янин Ян-Александр Горчин, підсумовуючи королювання Владислава IV, записав, що за його часів набутованих – «проти усіляких набігів і випадів Кошів татарських» – «фортець, замків і міст на українних поділлях» лічиться, може, на «кількасот або й тисячі»⁸⁹.

Одіссея заснування

Як стратегічний пункт пограниччя Кременчук згадується у XVI ст. неодноразово⁹⁰, адже тут знаходилася одна з т.зв. «татарських переправ» (бродів) через Дніпро⁹¹. Ще Михалон Литвин 1550 р. закликав уряд Великого князівства Литовського укріпити це місце («Kermêczik») ⁹². До речі, можемо висловити припущення щодо загадкового Упська (*Upsk*) – згадується після Кременчука та перед Гербердієвим Рогом-Келебердою. Він, найвірогідніше, на якомусь етапі підготовки тексту до базельського друку з'явився як спотворення топоніму «u Psla» («u psle») – у гирла Псла. Отже, це знаний пізніше перевіз на Кам'яні Потоки?

Модерні історики люблять згадувати Кременчук під 1556 р., у зв'язку з виправою московського загону Матвія Івановича Ржевського (Дяка) проти Криму. Адже той на Пслі будовав човни, на яких Дніпром ходив на татарські улуси⁹³. Але чи дійсно це було біля Кременчука (а не, скажімо, у верхів'ях Псла, ближче до Путивля) – невідомо⁹⁴.

У 1559 р. тут-таки споряджав для аналогічної виправи 8-тисячне військо московський воєвода Данило Адашев, який діяв узгоджено з

кн.Д.І.Вишневецьким, славетним українським Байдою. Причому тоді згадується якийсь «городок на Пслі» – укріплення, яке звели, мабуть, ті ж таки московські ратні люди спільно з дніпровськими козаками⁹⁵.

Утім, укріплення це носило тимчасовий характер (залишене взимку 1561/1562 рр.). Після Люблінської унії 1569 р., що віддала під владу Польської Корони розлогі українські землі Великого князівства Литовського, перед польським урядом стала нагальна потреба інвентаризації отриманого та організації охорони нових кордонів. З цією метою в 1570 р. був здійснений об'їзд і перепис коронних маєностей (матеріали його, на жаль, втрачені), накреслена система необхідних заходів щодо укріплення кордонів. Керував цією акцією польний гетьман Юрій Язловецький⁹⁶.

Вірогідно, що такий стратегічний пункт, як Кременчуцький брід, не міг пройти повз увагу ревізорів. З цим, либонь, і пов'язана згадка про заснування в 1571 р. міста Кременчука генеральним обозним коронного війська Григорієм Свирговським⁹⁷. Дата ця стала символічною точкою відліку існуван-

ня міста⁹⁸. І, як кожен символ, вона доволі умовна, адже обмежений у коштах королівський уряд не був спроможний здійснити всі задекларовані оборонні проекти. Реально процес «усталення» міста розтягнувся на кілька десятиліть, що взагалі-то не є чимось незвичайним для історії.

Утім, можливо, зусиллями черкаських і канівських старост із роду Вишневецьких, який утримував ці уряди протягом другої половини XVI ст., у Кременчуці було збудовано якесь укріплення (чи підновлене те, що залишилося від згаданого Псельського города 1558-1561/1562 рр. чи Вітовта?), адже деякі дослідники називають саме цей славетний клан князів-козаків фундаторами Кременчука⁹⁹.

Та закріпитись тут остаточно Вишневецькі не змогли. У 1590 р. урочище Кременчук знову згадується як місце, що лежить за межею сталих людських поселень в Україні. У цей час тут пропонувалось оселити запорізьких козаків (прибравши їх, «від гріха подалі», від турецько-татарських поселень¹⁰⁰) на чолі з шляхтичем-козаком з Холмщини Яном Орішовським. У Кременчуці знову пропонувалось звести замок¹⁰¹. Йому навіть надали статус державної фортеці Речі Посполитої¹⁰².

Промотором цього проекту був староста снятинський Микола Язловецький, син уже відомого нам польного гетьмана та офіційний патрон запорозького козацтва. Проект цей також залишився на папері, адже козаки-«кременчужани», яким не було заплачено обіцяне та чинено різні утиски з боку прикордонних магнатів, удалися в 1591 р. до першої антиурядової акції, відомої як повстання К.Косинського.

Спокусливо углядіти в околицях Кременчука «літній табір» корпусу кварцяного війська під проводом С.Жолкевського (хоча йому навряд чи був сенс переправлятися на лівий берег Дніпра). Про нього відомо, що розташовувався він десь біля Дніпра, за межею сталої осілості. Тут жовніри влітку 1594 р. мали вартувати на кримського хана, який таки прорвався тоді до Угорщини¹⁰³. Справа з «Кременчуцькою Січчю» остаточно заглухла по смерті М.Язловецького (1595)¹⁰⁴.

Посол австрійського імператора до запорізьких козаків Еріх Лясота, який проїздив Дніпром повз Кременчук у 1594 р., згадує лише «старий земляний замок», котрий, напевно, пробували відновити у дещо раніші часи¹⁰⁵. Утім, зацікавленість запорожців Кременчуччиною, як зможемо ще не раз переконатись, перетривала віки¹⁰⁶.

На фрагменті карти-врізки Дніпра, відомої карти Великого князівства Литовського Миколая-Криштофа Радзівіла (Сиротки) (Амстердам,

1613¹⁰⁷), Кременчук-Кременчик («Krzemien-czyk») уже позначений як населений пункт (три стилізованих будиночки на узвишші, середній з яких вищий за інші)¹⁰⁸.

Остаточно справа із замком у Кременчуці була вирішена тільки в середині 30-х рр. XVII ст. У 1635 р. над проектуванням фортеці на місці «старовинних руїн» тут працював французький інженер, який перебував на службі коронного гетьмана С.Консцпольського. Це той самий Гійом Левасер де Боплан, уславлений згодом своїм «Описом України». В останньому він пише про Кременчук як «місце дуже гарне і зручне для проживання»¹⁰⁹.

Проект Боплана передбачав зведення замку з тесаного каміння (у складі 4-кутного форту та укріплень передзамчя) на пагорбі лівого берега Дніпра, навколо якого ріка утворювала закрут. Це диво сучасної європейської фортифікаційної техніки бастионного типу, так і лишилося у кресленнях. Натомість, між 1636 і 1638 рр., адже за люстрацією 1636 р. кременчуцькі терени ще «...лежать пустим полем», а в 1638 р., за повідомленням Ш.Окольського, тут уже розміщений королівський гарнізон¹¹⁰, напевно, з використанням старих земляних укріплень, про які згадував Е.Лясота, будується невеличкий замочок архаїчної конструкції, про який уже згадувалось вище. Отже, маємо тут вічне як світ – «хотіли як краше, а вийшло як завжди».

Згаданий люстраційний запис 1636 р., як одна з відправних точок кременчуцької історії, є дуже цікавим. Ревізорі знають, що Кременчук «бував колись містечком» і, попри сучасний стан «пустого поля», він, як маєність, має окреслені кордони («з іншими урочищами до того належачими лежить»). Прибутки з рибної ловлі на його озерах обраховані в 100 злотих («флоренів»). Належав маєток (за ленним правом) шляхтичу з Київщини (родове гніздо на Овруччині), ротмістру коронних військ Стефану Рудзькому (Степану Рутському, Руцькому)¹¹¹.

За свідченням В.Липинського, саме цей шляхетний поліщук осадив тут місто та кілька сіл¹¹². Гадаю, що підставою для цього твердження був випис із книг київського гродського суду від 2 грудня 1637 р. у справі С.Рудзького з кн.К.Вишневецьким¹¹³.

З нього довідуємося, що Рудзький «спокійно» тримав Кременчук як маєність від 1633 р.¹¹⁴, але, коли дійшло до заснування тут міста «ново осілого»¹¹⁵ (судячи по-всьому, у весняно-літній

будівельний сезон 1637 р.¹¹⁶), це викликало невдоволення старостинського уряду в Черкасах, який перебував у руках кн. Костянтина Вишневецького. Підстароста черкаський Юрій Русинович зі збройним загоном 20 серпня 1637 р. прибув до Кременчука, пограбував його та побив і розігнав приятелів Рудзького, а самого його поранив і вигнав з маєтності. Рудзький у скарзі, що була подана вже 16 вересня 1637 р., оцінив нанесені наїздом шкоди на 20 тис. польських злотих і вимагав повернення собі кременчуцького держання.

Здається, суть конфлікту в тому, що Рудзький 17 березня 1637 р. поступився своїми правами на маєтність київському воєводі та підканцлеру коронному Томашу Замойському. Вже як адміністратор-державця цього магната він засновував-розбудовував тут місто. Це й викликало невдоволення Вишневецьких, які контролювали черкаське староство. До речі, за описами з актів від 11 та 17 березня 1637 р. дізнаємося, що «грунт Кременчук», «над Річкою Дніпром лежачий», «здавна» обіймав у своїх кордонах урочища Вовче (Wolcza)¹¹⁷, острів Ревучий (Ostrowem Rewacza), Романків (Romankow), Протовче (Protowscy) та Яламське (Jalamskie)¹¹⁸.

Цікаво, що Замойські були не єдиними «новими» магнатськими претендентами на Кременчук. Адже 28 лютого 1637 р. це володіння, знову позначене лише як «урочище», разом з іншими лівобережними маєтностями, було надане королем Станіславу Конєцпольському (по смерті його родича Лукаша Жолкевського)¹¹⁹. Зацікавленість великого гетьмана коронного Кременчуком пояснює і попередню працю Боплана, і появу в Кременчуці місії єзуїтів з Переяслава¹²⁰, і жовнірську залогоу 1638 р.

До речі, із Кременчуком Конєцпольський, певно, зловжив службовим становищем, адже він формально належав до черкаського, а не до переяславського староства¹²¹. Це швидко пригадав черкаський староста (1638-1639) кн. Олександр Вишневецький. Він 20 березня 1638 р. оформив документ, за яким поступався своїми правами на урочище Кременчук «з усіма грунтами, ріллею, річками, пожитками, корчмами, млинами, ставами, лісами, борами, доходами, підданими, їх роботами, чиншами, податками, повинностями та усіма приналежностями» Ольбрихту Кросновському – до «живота» останнього, себто до смерті¹²². Отже, ця маєтність, либонь, також лягла тягарем на стосунки Конєцпольських і Вишневецьких, які

надалі лише загострювалися*. А Кременчук, як й інші новозбудовані міста, ставав

...центром, навколо якого концентрувалася сільська людність, яка віднині могла пересидіти татарський набіг за стінами замочка (татари, як правило, не брали в облогу укріплені: їхня тактика спиралася на раптовий напад і блискавичну втечу). Відтак доволі швидко більшість нововитворених містечок обростало волостю, тобто селами, котрі, як тоді говорилося, тягнули до нього, витворюючи невелику адміністративну, церковну і торгову округу. Адже у містечку проживала урядницька адміністрація і знаходилася церква – центр приходу, оскільки більшість так званих сіл були поселеннями хутірського типу і не мали власних храмів. Тут же зосереджувалася і місцева торгівля. Власне, новоосажені міста нерідко тим і відрізнялися від більших сіл, що в них у встановлені строки можна було вільно торгувати: раз чи двічі на тиждень – на так званих торгах, тобто базарних днях. У ярмаркові й торгові дні міське та довколишнє сільське населення звільнялося від різноманітних торговельних податків, реалізуючи продукцію натурального господарства, нехитрі ремісничі вироби, худобу тощо. Населення переважної більшості містечок не перевищувало сотні дворів, тобто близько 600-700 чоловік, однак роль осередків, довкола яких снувалося життя, вони виконували. Більшість засновувалася на магдебурзькому праві, тобто певними, нехай і спрощеними, формами самоврядування¹²³.

Трохи випередили Кременчук у ближчій околиці Жовнин, Максимівка, Пива-Городище (Градицьк)¹²⁴, Чигирин-Діброва¹²⁵ (Чигирин-Дубрава) і, можливо, Вереміївка – всі п'ять (пов'язані з найдавнішою посульською зоною колонізації) усталюються вже в перші два десятиліття XVII ст. Плюс також Говтва (стратегічний пункт у регіоні, про насичену військову історію якої мова далі ще буде) та Манжелія¹²⁶ (на старому торговельному шляху через Санжари на Крим). Говтва з Манжелією згадані люстрацією 1622 р., а «Манджалійське городище» показане і на згаданих Герітсових картах 1613-1614 рр. (Дніпра і Росії). До речі, 1619 р. кримський хан у листі до польського короля уперше скаржився на будівництво замочків і «паланок» на «кримському» (ліво-му) березі Дніпра та вимагав їх знищення¹²⁷.

* До речі, подальший спір за Кременчук між Ю.Немиричем (який мав за собою прихильність С.Конєцпольського) та С.Потоцьким (братом черкаського старости М.Потоцького) також можна сприймати за продовження «прикордонного конфлікту» між переяславським та черкаським староствами.

Приблизно одночасно з Кременчуком (друга чверть XVII ст.) залюднюються Броварки, Власівка¹²⁸, Келеберда, Новий Поток (Потоки), Омельник та ін.¹²⁹ Гіпотетично, певне «запізнення» конституювання Кременчука (якщо воно насправді мало місце) може бути пов'язане з відомою інертністю (нез модернізованістю) шляхти Київського воєводства (а Дніпро на відміну від деяких його малознаних приток міг вважатись саме її «життєвим простором») порівняно зі своїми західними колегами (галичанами, подолянами та навіть волинцями).

На Правобережній Кременчуччині – південніше Тясмину – сталі поселення з'являються хіба що у 1640-х рр. (раніше за таке уходити може досить загадкове «Чорноліс-городище» з карти 1613 р.). Масмо згадки про «хутори» вздовж Дніпра, належні до Крилова¹³⁰, присутність Крукова і Кам'янки (Кам'яних Потоків?) при вирахуванні навколокременчуцьких маєтностей з переліку 1646 р.¹³¹, зимівник козака Онуфрієнка – предтечу Онуфріївки¹³².

Основні господарські заняття колоністів усе ще мали переважно характер промислів¹³³. Так, у 1640-х рр. про маєтності Немирича в районі Ворскли і Кобеляка говориться, що вони «з людьми на тых кгрунтах осаджонными, з ловленем риби и звіра, з млинами, корчмами, робенем салетр, паленем попелов [виробництво поташу – Д.В.]»¹³⁴.

Постійною реалією місцевого життя залишалася і загроза татарського набігу. Ось і десь наприкінці лютого 1647 р. згадується про переправу (напевно, по льоду, з правого на лівий берег) через Дніпро «вище Кодака під Кременчуком» татар, які тут захопили і п'ятьох бранців. Куди мали далі рухатись нападники – на московське прикордоння чи до українських осад – інформатор не знав¹³⁵.

Наприкінці нашого огляду згадаємо колоритну

«профанну» реакцію на фахові «дискусії про заснування» Кременчука, яка вийшла у 1920-х рр. з-під пера знаного українського жартівника – Остапа Вишні:

Кременчук – місто давнє...

Тяжко точно сказати, коли воно заснувалося, бо ніхто з живих кремечужан про те не пам'ятає, а історики, як і завжди, плутають.

Доведеться, значить, і нам плутати.

Є (а певніше, були) перекази, що на тім місці, де тепер Кременчук, жив колись, давним-давно, рибалка, на прозвище Кремінь. Збудував той Кремінь тут ніби невеличкий хуторець та й прозвав його Кременчуком...

Це – перекази.

А історики кажуть, що зовсім не од рибалки Кременя пішла назва Кременчук, а від татарського слова «кременчик», що значить бугрувата, захищена місцевість. І знову ті ж таки історики кажуть, що перша ймовірна звістка про місто Кременчук є у Боплана (нічого спільного, між іншим, з Держпланом не має) і звістка та відноситься до тридцятих років XVII століття...

Ті ж таки історики зв'язують заснування Кременчука з князівством литовсько-руського князя Вітовта.

У деяких істориків був погляд (потім, слава богу, спростований), що Кременчук заснував польський круль Сигізмунд II Август.

Отак, як бачите...

Кому його вірить, хто й зна. Справа дуже заплутана, і я гадаю, що ніхто нічого не потеряє, як і ви все оце спростуєте.

Одно тільки здається вірно: мабуть, таки Кременчук заснувався в XVII віці і що на тім місці, де він тепер, був перевіз через Дніпро.

Але й це не так важно. Факт той, що Кременчук тепер є, [...] і що ніякі історики цього не спростують...

Це – факт...¹³⁶

Ім'я-доля

Наприкінці підрозділу мусимо зупинитися на походженні назви «Кременчук». Слід завважити, що на ній відбилася постання міста в результаті колонізаційного наступу українців на «тюркський» світ. За твердженням філолога П.І.Кеппена, назва міста походить від татарського слова «Керменчик» (див. «Уход Керменьчуцкій» в ревізії 1552 р.), що складається з двох частин: «ке (кир)» – підвищення, «чик» – маленький; отже, означало невеличке укріплення на узвишші¹³⁷. Згодом, українізуючись, назва ця почала звучати як «Кременчук»¹³⁸. У XVI ст. в Україні, крім нашого міста, аналогічну назву носили: 1) поселення над р.Дністром на

місці майбутнього Ямполья, на шляху з Києва до Сороки (через Брацлав); 2) острів, урочище, а також зручний брід на р.Південний Буг поблизу гирла р.Мертві Води, на звичному татарському шляху (Кучманському)¹³⁹. Існували свої «Кременчуки» й за межами України (причому назва тих, що виникли на російсько-татарському прикордонні, звучить як «Кременчуг», тому згодом росіяни пробували переінакшити на свій манер і наш дніпровський Кременчук). Така своєрідна «серійність» назви міста (на кшталт минулих давньоруських «Новгородів», або майбутніх радянських «Комсомольськів» тощо) ще раз

промовляє на користь висновку про заснування Кременчука як частини широкомасштабних соціально-економічних зрушень у регіоні.

Фольклор пробував вивести назву міста і від патроніму – імені першозасновника. Один такий оригінальний пізній переказ-фантазію згадував Д.Яворницький. За ним, був колись «батько Чуг», від якого бере свою назву Чугуїв, а у нього був син «Кремен-Чуг», котрий подарував своє ім'я нашому місту¹⁴⁰. У популярній красназвчій літературі прижився також вище вже згадуваний переказ про першопосельника – рибалку Кременя, від імені якого виводиться назва міста¹⁴¹.

Назва річки Кагамлик¹⁴², у гирлі якої постав Кременчук і басейн якої став першозоною локального цивілізаційно-урбаністичного освоєння, також має тюркське походження. Зазвичай цей гідронім перекладають як «заросле зникле озеро» та «сире заболочене місце»¹⁴³.

Ім'я правобережної частини сучасного Кременчука, а колись окремого поселення Крюкова (до русифікації кінця XVIII-XX ст.¹⁴⁴ ця назва звучала як «Круків»), традиція воліє пов'язувати з «ку-ру-канням» журавлів на озері Куруківському (нині не існує). Однак відомий польський дослідник Олександр Яблонівський

на рубежі XIX-XX ст. висунув гіпотезу про також тюркську етимологію цієї назви, виводячи її від послов'яненого словосполучення «курук-ова»¹⁴⁵ – «Курукова твердиня», «укріплення на р.Курук»¹⁴⁶ (порівняй з «Очак-ова» – «дніпрова твердиня» з турецької¹⁴⁷). Сам тюркський термін «курук» має кілька значень: 1) у X-XV ст. так позначалася заповідна (від випасів і полювань) територія (від *коруг*, *куруг* – «охорона, захищати»), яка під час оголошення військового походу може стати пунктом зосередження військ та «базою» постачання¹⁴⁸; 2) інша назва татар у народів Поволжя (від *ку-іірк*, де *ку* – «білолиций», а *іірк* – синонім етноніма *бігер* – «хазяїн, багатий»); 3) палиця з петлею (арканом) на кінці, яка використовувалась вершниками для полювання; 4) хвіст (у тварин, птахів), зокрема наразі існує технічний сорт винограду *тєльті-курук*¹⁴⁹ (тельті-куйрук) від татар. *твлке койрыгы* – лисячий хвіст (хвіст – *койрык*)¹⁵⁰.

Отже, тюркські «імена» явно домінують серед найдавніших топонімів Кременчуччини. Причому, навіть у зовні слов'янських назв можна підозрювати давньотюркські «родоводи». Ось, наприклад, топонім Власівка (Уласівка), можливо, є спомином про половецьке плем'я (рід), зване в давньоруських літописах *Улашевичі*¹⁵¹.

Джерела та література

1. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. – Т.3. Час світу. – К., 1998. – С.65.
2. Формально Кременчуччина не вважалася Диким Полем, його кордоном вважалися на лівому боці Дніпра р.Орель, на правому – р.Тясмин і Чорний ліс, але фактично відразу за Черкасами починалося його широке «передпілля» (на початок XVI ст. укріплення Лівобережжя закінчувалися вже на лінії Посулля, див. згадку «Жолважа»/Жовнин? верхів'я Псла?/ Сніпороду та Путивля у ярлику 1506 р. кримського хана Сигізмунду I).
3. *Грушевський О.* Промисли в Україні XVI ст.// На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С.256.
4. *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С.100-102.
5. Під назвою *черкас* наддніпрянські українці фігурували в Московському царстві ще у XVII і на початку XVIII ст. (і далі ще цей термін зберігався на Слобожанщині).
6. Зрештою Кременчуччина, здається, мала за киеворуської доби певну «осілу» традицію (у

т.ч. і в Кременчуці, як щойно підтвердила археологічна експедиція О.Супруненко, розкопавши тут у 2004 р. сліди давньоруського періоду, хоча принципи визначення, що це XIII ст. – передмонгольська доба, а не, скажімо, XIV ст. – часи Вітовта, для мене неясні), пам'ять про це могла бути ще живою. Спомини про «татарську» осілість взагалі збереглися до модерних часів. Ось, наприклад, Д.І.Яворницький повідомляв: «По рассказам старожилов, близ Плахтиевки [нині – с.Успенка Онупфіївського р-ну Кіровоградської обл.] одно время очень долго жили турки и тут, в трех верстах от села, прямо на юг от теперешней волости, у них стояла мечеть, сделанная из камня. Она построена была на песчаном высоком горбу, около нее повыкапаны были ямы, наполненные гречой и просом. Теперь крестьяне 'вылупали' ее» *Яворницький Д.І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. – Дн-ськ, 2005 (першодрук – СПб., 1888). – Ч.І. – С.30.

7. *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – С.187.

8. *Київський повіт*, що утворився після «укрупнення» повітів воєводства по Люблінській унії (з 9 їх стало 3), був найбільшим з трьох повітів (інші – житомирський та овруцький) Київського воєводства (20% території Речі Посполитої у 1632 р.) і обіймав 54% його території (до 1569 р. цікаві нам терени формально належали до окремого Черкаського та, частково, Канівського повітів). Значну частину його земельного фонду складала державні маєтності-королівщини (1587 р. з 99919 км² 53995 км² – приватні землі, 45924 км² – королівщини; 1632 р. з 107113 км² – 56955 км² – приватні, 50158 км² – королівщини), див.: *Vobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej.* – Warszawa, 2000. – S.23. У Черкаському старостві (на Лівобережжі тягнулось уздовж Дніпра від гирла Супою до Орелі), яке належало до т.зв. негородових староств (тут не було значних міських центрів, городовим староством у повіті був лише Київ), королівщини цілком переважали.
9. *Архив ЮЗР.* – Ч.VII, т.1. – С.103.
10. *Руська (Волинська) Метрика.* Регести документів ... 1569-1673. – К., 2002. – С.434 (документ 25). До речі, 20.IV.1589 р. М.Байбузі надано *уход р.Псьол*, що може свідчити про певні зрушення у регіоні (витіснення пувильських сторож-станіць з Надпсілля?), див.: *Николайчик Ф.Д.* Матеріали по історії землевладення князей Вишневецких в лівобережній Україні... – С.91-92. Щоправда, напевно, це Байбузине надання доповнювало (компенсувало?) попереднє (судячи з початку конфлікту з Вишневецькими 15.I.1583 р., див.: *Руська (Волинська) Метрика.* – С.364, десь бл.1582 р. – отже це одне з серії пожалувань за участь у Ливонській війні з Московським царством?), де йшлося про р.Сулу з прилеглостями, бо при затвердженні на сеймі 1590 р. уступки цієї маєтності Байбуз кн. О.Вишневецькому, згадано, що першонадання зроблене ще королем Стефаном Баторієм, див.: *Volumina Constitutionum.* – Т.2. – Warszawa, 2008. – S.156-157.
11. *Руська (Волинська) Метрика.* – С.450 (документ 166). Я.Ближинський був живий ще у 1600 р., коли він судився зі шляхтичем Закжевським, див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. – Т.I. – S.277.
12. *Архив ЮЗР.* – Ч.VII, т.1. – С.103.
13. *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян. – С.99. Щоправда, йому йшлося про досить специфічну сторожу – «невеликі морські загони», які, діючи на річковому просторі (нападали «на суденцях з островів, із очеретяних хащ і верболозу»), здатні «перегородити шлях величезним татарським полчищам».
14. *Свенет* – вулик диких бджіл; дикий мед.
15. *Архив ЮЗР.* – Ч.VII, т.1. – С.103. Цікавим доповненням до переліку тутешніх занять була «чорна археологія» (про «копачів» з солдат-«драбів», «которые по городищам и селищам оным ходячи, могилы раскопывают, ищучи там оброчей и перстней, мощи погребенных выкидывают, на помсту за то живым и невинным», див.: *Там само*).
16. Від назви гори *Пивихи*, розташованої на околиці сучасної «рибної столиці» Кременчуччини – містечка Градизька. Уже на початку XVI ст. на території Градизька був «замок» та за півмилі від нього (приблизно 3,5 км) лежало «впусте» «селище Градище». Вірогідно, замок був на самій Пивисі. Тут існувало древнє поселення Пива, що належало руським боярам *Пивам* (сучасний російський фахівець з генеалогії руської аристократії Андрій Кузьмін повідомив мені, що рід «Пив» виводився зі смоленського боярства і представники його служили як у Великому князівстві Литовському, так і у Великому князівстві Московському), з яких відомий у XVI ст. думний боярин Роман Михайлович Пива, див.: *Жук В.Н., Олексащенко Г.П.* Градизьк. Історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1968. – С.11. Маю також велику підозру щодо походження цього топоніму міг бути причетним київський міщанський рід, представник якого *Стефан Пивов* згаданий 9-м за списком міщан (тих, котрі під міським правом) за ревізією київського замку, що проходила між 1543 і 1548 рр., див.: *Zródła do dziejów polskich/ wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przedzieckiego.* – Т.II. – Wilno, 1844. – S.131. Цікаво також, що в XVI ст. у Чорногорії також закладений монастир Пиви (на р.Пива).
17. *Жук В.Н., Олексащенко Г.П.* Градизьк... – С.11 (першоджерело мені виявити не вдалося – можливо, це «звістки від О.Матченка»).
18. Може бути, назва ця пов'язана із шанованим на Київщині св.Климентом – здається, тут ко-

- лись існувала церква його імені. А взагалі-то топонім досить поширений – у Смоленській обл. є 7 сіл з назвою *Клем'ятино*.
19. «Записал есми свою верную вислугу, што есми выслужил на господари великом Жикгимонте, селеще Клим'ятин у Черкаском повете на Днепре, ниже Черкас... с пашными землями и с сеножатми и з звериными ловищи, и с осетрими луками, и с езы и с езовищи, с пасаками и с пасечищи, и с Сулским входом, што в Суле реце Клим'ятинскіи входы, езы и бобровые гоны, или потому ж озера и затоны со всеми входы и приходы, как што изстарини к тому Клим'ятину тягло и прислухало себе ничего не оставляючи», див.: *Архив ЮЗР*. – Ч.І, т.6. – К., 1883. – С.16-18; документ цей також розлого цитує М.Ткаченко, див.: *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст.// *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. – Кн.24. – К., 1929. – С.60. До М.Павші (перед 21.III.1511 р., адже цією датою позначене підтвердження йому попереднього королівського надання, див.: *Lietuvos Metrika*. Кнуга № 8 (1499-1514). – Vilnius, 1995. – Р.442-443) Клим'ятинськими маєтностями володіли київський боярин Єсько Костикинич, а згодом кн. Юрій Смага, див.: *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини... – С.59-60.
 20. *Акты*, относящиеся к истории Западной России. – Т.II. – №153, №171. – С.188, 219. Цит. за: *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини... – С.60. Цей король підтверджував володіння монастиря і 1552 р., див.: *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря, нынешней Николаевской кладбищенской церкви в г.Градизске, Полтавской губернии. – Кременчуг, 1891. – С.5. Можливо, підтвержень Сигізмунда I було більше, принаймні докладний опис 1766 р. знає про привілеї від 6.XII.1513 р., від 6.XII.індикта 3 (1509?), 5.XI.індикта 13 (1519?), див.: *IP НБУВ*. – Ф.І. – Спр.58140. – Арк.2зв.
 21. *Архив ЮЗР*. – Ч. VII, т.2. – С.11 (№IV). Згадані боброві і рибні гони, ставлення сіток на річкових входах і озерах. Володіння ці позначає спеціальне «знамя», а тягнеться воно вниз «по Ердань і по Мачилу (?), а на верх идучи по Бистрицю».
 22. *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря... – С.4.
 23. *Непийвода Ф.А.* Опис Черкаського замку 1552 року// *Краєзнавець Черкащини*. – Вип. III. – Черкаси, 1992. – С.26.
 24. Я, Аникій Горностаі, «при тых всех угодыях с урочища Быстрица аж до Ердани, Игумена Алексея и всю братию заставил». *Бистриця* – урочище у Вереміївці, *Єрдань* (Йордан) – річка в Недогарках, себто 60 верст угідь в плавнях Сули: *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря... – С.5.
 25. *Там само*. – С.5-6. Побудову тут кам'яної церкви гадяцьким полковником Антоном Крижанівським Матченко явно хибно датує початком XVII ст., а не серединою XVIII ст., як воно мало місце насправді. На мою думку, нема джерельних підстав датувати виникнення Пивогірського монастиря часом, ранішим за 1620-і рр. Припускаю, що автономна структура на Півських горах знадобилася київським ченцям у зв'язку з розривом ланцюжка подніпровських маєтностей монастиря. Адже з 12 і 22.XI.1612 р. відомі скарги Микільської братії на кн.Януша Острозького, який заволодів: 1) грунтами Білоберезькими над озером Боровицею; 2) грунтом Конончи (Копацьку) на р.Рось, де звелів поставити хутори та млин, який названо Хмільчим, див.: *IP НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.11 (запис №166 і 167). Ці маєтності, як бачимо, були якраз посередині між Києвом і Пивогір'ям.
 26. *Матченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря... – С.6. Здається, тут все ж таки йдеться про загальномонастирський пом'яник, див.: *IP НБУВ*. – Ф.І. – Спр.1789 (Пом'яник Києво-Микільської пустині).
 27. Даниловичі нещодавно дочекалися в Україні на спеціальне дослідження, див.: *Целуйко О.П.* Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження. Автореф. дис... к.і.н. – Львів, 2003. Утім, воно мало що додало до наших знань про надніпрянські інтереси перших представників цього роду.
 28. До цього староства, за описом 10.XII.1636 р., належали цікаві тут Чигирин, Медведівка, Крилів, Бужин, Воронівка та лівобережна Максимівка «з перевозом на Дніпрі», див.: *AGAD*. – МК 182. – К.141-142.
 29. Привілей 8.II.1585 р. короля Стефана Баторія м.Корсуню на магдебурзьке право, див.: *ЦДІАУК*. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.20.

30. Раніші згадки «Чигиринського» староства слід тлумачити як Корсунсько-Чигиринського (окремий «чигиринський підстароста») згаданий люстрацією 1616 р.).
31. ЦДІАУК. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.47.
32. *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.58157. – Арк.3зв.
33. ЦДІАУК. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.567.
34. Контракт з київським райцею *Кирилом Андрійовичем Пінчуковичем* від 10.І.1630 р. та новий контракт з ним уже як київським бургомістром укупі з райцею *Йосипом Федоровичем Ходикою* та міщанами м.Києва від 1.І.1631 р., див.: ЦДІАУК. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.570 та 572. До речі, орендарі з тим контрактом мали чимало клопоту, про що свідчить позов від 24.І.1633 р. міщан київських на монастир Микільський, бо монастирський ігумен, заорендувавши їм маєтності Пивські і Білоцерківку (може, помилка, і мало бути Білобережні?) з усіма приналежностями, але потім ченці самі озера повіднімали – те озеро Кисілевське Дубок, Сопотицін/Сопотицю (Солониця з мапки бл. 1730 р.), Караслов і Гирман («jeziro Kisielewskie Dubok, Sopotycin [або Sopotyciu], Karasłow u Herman»), а зрештою і люди кн.Яреми Вишневецького на став Пивський напали, рибу забрали і вивезли до Жовнина, див: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.40 (№554).
35. Вірогідно, він був родичем (сином?) чигиринського «козака і міщанина» «пана *Терешка Кременчука*» – свідка відомого заповіту козака Тишка Волевача від 1600 р., див.: *Матеріали* по історії козацького землевладення (1494-1668 гг.)// Киевская старина. – К., 1894. – №8. – С.13-15.
36. *Архив ЮЗР*. – Ч.І, т.6. – К., 1883. – С.621-622; *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт. – Т.1. – М., 1954. – С.88. Скоріше за все це, сталося близько 1628 р., за ігуменства Серапіона (Серафіна) Бельського (за вищезгаданою його скаргою 1628 р. «монастирець» під Пивськими горами уже існує).
37. *Архив ЮЗР*. – Ч.І, т.6. – К., 1883. – С.621-622; *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы... Т.1. – С.88-89. Добрі стосунки Київського Пустинно-Микільського монастиря із запорожцями існували вже наприкінці XVI ст., принаймні з часів гетьмана Самійла Кішки, про що згадано у охоронному універсалі на маєтності монастиря (в т.ч. і «Пивський угод») гетьмана Гаврила Крутневича, див.: *Універсал* гетмана Гаврила Крутневича, 1603 года// *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Ч.ІV. – К., 1898. – С.123-126.
38. На нього 12.VIII.1631 р. вдова мати оформила акт поступки правами на корсунське староство (у «державі корсунській» тут лічаться Корсунь, Чигирин, Стеблів, Лисянка, Звенигородка, Крилів, Данилів або Медведівка та ін.), див.: *Руська* (Волинська) Метрика. – С.657.
39. *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.43зв. (№592).
40. Див. скаргу (декрет) Микільської братії про наїзд Даниловича на добра Воронні Лози, належні до Крилова від 5.III.1635 р.: *Руська* (Волинська) Метрика. – С.684. А також лист Лукаша Жолкевського від 26.VII.1636 р. зі згадкою згону Даниловичем ченців з маєтності: *Korespondencja* Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646/ *Opracowała A.Biedrzycka*. – Kraków, 2005. – S.303. Мова там йде про «*miasteczka Buzyn, Worone, Łozy, Piwa*». Можливо, тут є зайва кома і слід читати «Вороні Лози» (Воронівка?). Данилович тоді ж пробував «розібратись» і з експансією Я.Вишневецького, якого звинувачував у забранні «понаданину Байбузину» земель, що межують з р.Сулою, див. відповідний «декрет» від 9.III.1635 р.: *Руська* (Волинська) Метрика. – С.684.
41. Див. запис про акт від 30.VIII.1612 р.: *ІР НБУВ*. – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.11зв. (№177: Позов ... по кн. Міхала Вишневецького про відібрання добр Клим'ятинських і осадження міста Жолнина на тому ґрунті). Напевно, з цими подіями слід пов'язати й інший запис з київських гродських книг з 20.І.1612 р.: Освідчення (Wiza) возним Микільського монастиря, що озера їх захоплені підданими Жовнинськими (в оригіналі – «*Sołkowskich*»), див.: *Там само*. – Арк.330зв. (№33). Є ще згадка з пізньої справи (між 1734 і 1736 рр.), де осадження Жовнина укупі із заволодінням монастирським селищем Клим'ятин датоване 1600 р. Там-таки оповідається, що 1618 р. Микільський монастир отримав вирок («выпись») Люблінського коронного трибуналу, яким Ю.Вишневецькому відмовлено у праві на володіння Жовнином, див. публікацію оригінального екстракту судової справи: *Мариновський Ю.* Черкаська ми-

- нувщина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси, 1997. – Кн.І. – С.45-47. Про позов від 30.VIII.1612 р., позитивну судову ухвалу 1618 р. (передача Жовнина монастирю плюс відшкодувань на 1 тис. коп литовських грошей) та спробу її реалізації 1619 р., заблоковану в Жовнині Добкою, урядником кн.Раїни Вишневецької, див.: *Лазаревський А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв.// Чтения в Историческом Обществе Несторалетописца. – Кн.ХІ. – К., 1896. – С.147-148; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. – Т.1. – Вып.2. – Прага, 1926. – С.240-241; *Jablonowski A.* Źródła dziejowe. – Т.ХХІ. – С.290 (акт від 15.VI.1618 р.). Новий позитивний для себе вирок Люблінського коронного трибунала ченці отримали 9.VIII.1624 р., див.: *AGAD.* – Tzw. Metryka Litewska. – Dz. IV B, sygn. 37. – К.116-117; *Руська (Волинська) Метрика.* – С.694; *Николайчик Ф.Д.* Материали по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине... – С.155-156, 163-165 (винесена 10.XI.1639 р. на варшавський сейм справа так і не була розглянута, відклали її і 26.III.1643 рр.). До цього додамо, що жовнинці-«жолнинці», які разом із «чигиринцями» роблять «великі кривди і шкоди» пивогірським маєтностям Микільського монастиря, згадані ще 22.V (1.VI.) 1603 р., див.: *Универсал* гетмана Гаврила Крутневича... – С.125 (оригінал: Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Інв.№АЛ-638. – Арк.1-1зв.). З 21 і 29.VII та 6.VIII.1604р. знаємо про збіглих з Домонтова, Вербкович і Жереб'ятина до Жовнина, див.: *Jablonowski A.* Źródła dziejowe. – Т.ХХІ. – S.464, 489, 508. Там-таки див. про збіглих сюди від 8, 12 і 21.V.1607 р., 26.VIII.1609 р., 19.VIII.1616 р.: *Ibidem.* – S.108, 116, 165, 584 (з Домонтова, Жереб'ятина, Трипілля).
42. *IP НБУВ.* – Ф.І. – Спр.58157. – Арк.3; *Jablonowski A.* Źródła dziejowe. – Т.ХХІ. – S.631-632 (аналогічний позов від 12.V.1623 р.).
43. *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини... – С.69.
44. Існує кілька актів 1633 р. про ці події: *Декрет* від 15.I. з вимогою присяги ігумена Микільського та двох ченців, що монастирські піддані не насилалися на Жовнин, маєтність кн.Яреми Вишневецького; «*Зиск*» від 20.I. того-таки князя на того-таки ігумена за напад із козаками запорізькими на його дідичну маєтність Жовнин; та «*Зиск*» від 24.I. київських міщан-орендарів маєтностей Микільського монастиря за напад людей кн.Я.Вишневецького на «став Пивський», з якого вони рибу повибирали та до маєтностей міста Жовнина вивезли, див.: *IP НБУВ.* – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.29-29зв., 37, 40 (№412, 520, 554).
45. *IP НБУВ.* – Ф.І. – Спр.58157. – Арк.4.
46. *IP НБУВ.* – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.118зв. (№1371). До всього, 15.VI.1618р. розпочалася справа ченців з Я.Вишневецьким за озеро *Росохач* або *Розсохин* (Rosochen) з грунтами, яке князь прилучив до своєї маєтності Мошни, див.: *Jablonowski A.* Źródła dziejowe. – Т.ХХІ. – С.289, 365. З 18.VI.1643 р. є апеляція монастиря про те озеро і ґрунти (котрі декретом Люблінського Трибуналу було наказано йому повернути), див.: *IP НБУВ.* – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.212зв. (№2669). Гадаю, що з конфліктом з Я.Вишневецьким пов'язаний і вирок від 10.XI.1639 р. проти Дрогойовського в справі щодо «взяття гвалтовного» добр Микільського монастиря Клим'ятин (Klimatycz) над Сулою, див.: *Руська (Волинська) Метрика.* – С.751.
47. Я маю лише згадку про це ствердження в описі власницьких прав Пивогірського монастиря за 1766 р., див.: *IP НБУВ.* – Ф.І. – Спр.58140. – Арк.2зв.
48. Можна говорити хіба про середину XVII ст. (докладніше про фортецю Городища XVII-XVIII ст. див.: *Полтавщина.* Енциклопедичний довідник. – С.200-201).
49. Утім, на тому плані позначено «замок», який, мабуть, і був спадкоємцем кременчуцьких протоукріплень. Відповідали вони 1/3 градизьких (хоча поділ Градизької фортеці на 3 частини підштовхує до думки, що одна з них і була первісним замочком-укріпленням, відповідником кременчуцького).
50. *Жук В.Н., Олексащенко Г.П.* Градизьк... – С.12-13.
51. Назва *Крилів* може бути пов'язана з давнім Криловим на холмсько-волинському прикордонні (нині це містечко на польському боці кордону, неподалік польського Грубешова та українського Володимира-Волинського). До речі, той надбузький Крилів також мав вигляд форту на острівці, див.: *Słownik Geo-*

- graficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т.IV. – S.747. Можливо, засновник наддніпрянського Крилова – Ян Данилович, таким чином, вшановував свої рідні західноукраїнські місця. Менш вірогідним є зв'язок Крилова на Тясміні з с.Крилів у володіннях кн.Острозьких на Волині (в 50 км на північний схід від Острога). Примітність нового міста засвідчила і згадка «города Крилова» у думі козацькій про Івана Коновченка. Спадкоємцем давнього Крилова на Тясміні є нині м.*Світловодськ*.
52. Конкуренцію йому може скласти хіба лівобережна *Говтва* (здається, одноліток Крилова за часом осадження – 1615 р.), яку польський історик О.Яблоновський бачив на чолі округу нижнього Псла (до 60 кв.миль) у межах Черкаського староства (основні населені пункти Кременчук, Городище, Омельник, Манджалія), див.: *Н.М. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации// Киевская старина. – К., 1896. – №5. – С.259.* Натяком на традиційний особливий статус Говтви щодо Кременчука може вважатись народна пісня-примовка:
- Ой, чук, Кременчук, недалеко Голтва!
А в тій Голтві паляниці жовті!
- (цит. за: *Подгородний Старожил. Историческое описание города Кременчуга с его уездом. – Кременчуг, 1891. – С.4.*) До речі, 1709 р. у Говтві існував єдиний на Пслі стаціонарний міст (див.: *Письма* и бумажы императора Петра Великого. – Т.9. – Вып.2. – М., 1952. – С.734), отже, якщо така ситуація була характерна і до давніших часів, то «особливий» статус Говтви в регіоні мав і таке («транспортне») підкріплення. Власниками Говтви були кн.Вишневецькі (Костянтин, потім Ярема), див.: *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы... – Т.1. – С.10; Дневник Симеона Окольского (1637-1638 г.)// Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.II. Перв. половина XVII ст. – К., 1896. – С.220.*
53. Кременчужан історія Крилова може зацікавити також в контексті останніх проєктів із приєднання до Кременчука м.Світловодська – прямого спадкоємця Крилова.
54. Чи, може, вже у 1615 р. як дають підстави вважати люстраційні записи 1622 та 1636 рр., див.: *Jablonowski A. Źródła dziejowe. – T.V. – Warszawa, 1877. – S.115; T.XX. – S.61-62.*
55. *Чигиринське староство* взагалі лише напередодні Хмельниччини починає виокремлюватись із староства корсунського, яке, у свою чергу, виділилось з черкаського у 1590-х роках. Потреба у початковому розлогодному корсунському старостві була пов'язана із необхідністю перекрити татарський Чорний шлях (аби не зустрічати татар щораз уже під Білою Церквою). З цим давніший старостинський центр – Черкаси, який розташовувався трохи осторонь, не справлявся, а давній Звенигород (нині м.Звенигородка Черкаської обл.) перестав існувати як примітна фортеця на початку XVI ст. За ревізією 1552 р., черкаські старости мали тримати в «місці урочистому» «на Тясмени у Чигирині» «польну сторожу», на випадок набігів татар (це найдалша від замку Черкаського з семи таких сторож), див.: *Архив ЮЗР. – Ч.VII, т.1. – С.95.* Перший чигиринський замочок, який згадується 1577 р., був зруйнований татарами наприкінці 1570-х рр., див.: *Jablonowski A. Źródła dziejowe. – T.XXII. – S.697.* У 1589 р. Чигирин треба було закладати понову (у кордонах: почавши від Тясмину /річка чи м.Сміла? – логічніше річка/ – вище Чигирині, до Дніпра, далі вниз до р.Сула /Сура – в цитаті з привілею Медведівки і це логічніше, бо Сула не нижче Тясмину/, а звідти на захід аж до р.Буг і до кордону Корсунщини). Загалом черкаські старости Михайло та Олександр Вишневецькі (батько та син) до 1594 р., як «заслону» на цьому напрямку, своїм коштом побудували замки Корсунь, Чигирин і Лоеву (Ілейову)-гору, див.: *Zródła do dziejów polskich... – T.II. – S.158.* З сучасної літератури про чигиринське староство див.: *Kotiużyński A. Starostwo czehryńskie// Pamiętnik kijowski. – T.5. – Warszawa, 1995. – S.66-70* (стаття малоінформативна і загалом науково-популярна).
56. *Руська* (Волинська) Метрика. Регести документів... – С.576 (документ 128).
57. Цит. за: *Jablonowski A. Źródła dziejowe. – T.XX. – S.533* (цілком привілей цей з екстракту прав Крилова з 30.III.1792 р. див. Додаток 1 моєї монографії).
58. *Archiwum Panstwowy w Krakowie. – Archiwum Sławuckie (R.Sanguszki). – №92. – S.142.*
59. Див.: *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII

- століття. – Львів, 2003. – Розділ III. Структурні елементи міської локації. – С.91-162.
60. *Стороженко М.* Осадження м.Крилова// Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн.І. – К., 1919. – С.118; *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. – S.257.
 61. Можливо, це той самий *ротмістр Павловський*, якого погромили козаки на дніпровій переправі під час повстання 1630 р.; він таки 1633 р. їздив запрошувати запорожців на Смоленську війну 1632-1634 рр. та брав участь у антикозацьких кампаніях 1637-1638 рр. Вірогідно, це родич Самуеля Павловського, який у 1615 р. одружився з Ганною зі знаних нам уже Ближинських, див.: *Voniecki A.* Herbarz Polski. – Т.1. – S.277. Цей факт можна розглядати як зайве свідчення на користь кланово-корпоративних тенденцій в освоєнні кременчуцького Подніпров'я. До речі, в козацькому реєстрі 1649 р. у Черкаському полку (сотня Мошенцева) зустрічаємо Матвія Павловського, а згодом (1669 р. і пізніше) був відомим компанійський полковник Яків Іванович Павловський.
 62. *Кривошея В.В., Орел В.М.* Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000. – С.75.
 63. Воно також виокремилася з розлогого Черкаського староства десь 1580-х рр. з інспірацій кн.Острозьких (які понову фундували Переяслав 1585 р.). Принаймні 1588 р. черкаський і канівський староста кн. О.Вишневецький здійснив низку нападів на Переяслав та його околиці, тоді ж уперше згаданий і переяславський підстароста – Ян Чирський, див.: *ІР НБУВ.* – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.255зв. (№3418). 1629 р., по смерті Януша Заславського (з роду родичів-спадкоємців Острозьких), Переяславське староство отримав Лукаш Жолкевський, по смерті якого воно переходить до рук Станіслава Конєцпольського (15.XII.1636 р.). 20.IV.1637 р. останній отримав королівський дозвіл на передачу Переяславського староства синові Олександрю.
 64. *AGAD.* – МК 182. – К.271v.
 65. *AGAD.* – МК 183. – К.4v-5.
 66. *Крилівські козаки* вперше з'являються на історичній арені під час відомого походу П.Сагайдачного на Москву 1618р. На початку 1619 р. серед полонених козаків у Москві згадані 2 крилівчанини з полку Сагайдачного та 2 – з полку Яцька Люберського, див.: *Сас П.М.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. – Біла Церква, 2010. – С.143-144.
 67. *Jabłonowski A.* Źródła dziejowe. – Т.ХХ. – S.61-62.
 68. *Ibidem.* – S.86.
 69. *Люстрація* Київського, Брацлавського та Подільського воєводств, про яку іде мова, зберігається в архіві Сангушків у Кракові. Датування її там визначене між 1629 і 1632 рр., але згадка щойно заснованої Полтави (а цю подію звичайно датують 1630 р.) та «чотирьох років» слободи, що ще лишилися Крилову, схилили мене до думки, що люстрацію слід віднести саме до 1631 р.
 70. *Archiwum Panstwowy w Krakowie.* – Archiwum Sławuckie (R.Sanguszki). – №92. – S.147-148.
 71. *Jabłonowski A.* Źródła dziejowe. – Т.ХХ. – S.115.
 72. Не зовсім ясним для мене є й слід акту від 2.VI.1645 р., збережений у виписках з книг гродських київських (з XIX ст.). Документ засвідчив вічний (вечистий) продаж за 10 тис. коп грошей литовських панами Стефаном Івановичем Любевичем (Luibiewicz) та Кохановським Станіславу Конєцпольському, гетьману великому коронному, «добр» у Київському воєводстві – Лебедина, *Крилова*, *Круглика*, *Долчка* (Должка?), *Попова*, *Майданова*, див.: *Rps BJ* 4503/IV. – К.nlb.5. Варіантом цієї оборудки є інший запис з тих таки київських гродських книг – датована 31.V.1645 р. «вічна даровизна» від пана Стефана Лузкевича Кохановського добр Лебедина, *Крилова*, *Громазс* («Hromazs»), *Крухтиліс долзин* («Kruchtylis dolzyn» – *Круглик/Круглий-ліс і Должек?*), *Понов* (Попов?) і *Майданов* у Київському воєводстві С.Конєцпольському навечно з ґрунтами, див.: *ІР НБУВ.* – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.368-368зв. (№745). Якщо брати ці акти до уваги, то в історії Крилова як маєтності після Даниловичів і перед С.Конєцпольським були й інші власники.
 73. *Jabłonowski A.* Źródła dziejowe. – Т.ХХ. – S.115.
 74. Чигиринсько-крилівських колоністів у Кременчуці, можливо, слід убачати в помітному згодом у XVII-XVIII ст. козацькому роді *Трущенків* (Трушенків). Чигиринський міщанин Трохим Труша у 1634 р. купив пасіку в крилівського козака. За реєстром 1649 р. у Кременчуці 21-м згаданий Ясько Трущенко.

- 1659 р. Васько Трущенко 4-й за списком кременчуцького посольства у Варшаві. На середину XVIII ст. Труші-Трушенки доволі поширене прізвище на Кременчуччині (1741 р., наприклад, Федір Трущенко згаданий як козак с.Недогарки Власівської сотні).
75. Саме її слід вважати центром володінь князя Яреми у гирлі Сули, на 1631-1640 рр. тут зафіксовано 327 господарств проти 137 у Чигирин-Діброві, див.: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...* – Т.ХІV. – S.238.
76. Нагадаю, що скасування практики привласнення урядовцями майна померлих було традиційною вимогою українського козацтва.
77. Неучасть євреїв у загальних міських мілітарних структурах було одною з постійних тем скарг міщан-християн на Україні.
78. Тобто ситити святковий мед. Цей привілей свідчить про те, що в Чигирин-Діброві існувало т.зв. *церковне* (або медове) *братство*.
79. *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. – С.69 (першоджерело: *Przeździecki A.* Podole, Wołyn, Ukraina: obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – С.42).
80. *Деж*, нині невеличке містечко в Румунії на р.Сомешул (недалеко Клуж-Коложвар).
81. «...miasto Holtew obchodzi Pszoł Rzeka y Horoł z drugiey strony/ a ta Pszoł iest w błoćie potężnym/ iako Dzieża w Wołoszech/ obłała Miasto wsemicyrkuł/ a za wodą lasy/ y w tym semicyrkule Miasto osadzone/ ma Zamek potężnie palmi tak obwarowany/ że iako y Miasto; ieden tylko Most od Zamku przez wodę iest/ nad temi zaś rzekami przed Miastem/ są głębokie iarugi y chrosty», див.: *Okolski Szymon.* Kontynuacja diaryusza woiennego [...] nad zawziętymi w uporze, krzywoprzysięgłych, y swawolnych kozakami w roku 1638 odprawiona... – Kraków, 1639. – S.nlb.19.
82. Послани 20.VII.1618 р., вони тоді «город и острог выжгли и урядника Ондreja Дроздовского и многих литовских людей побили, а писаря Станислава Пашковского да 12 человек Литвы привели в Путивль», див.: *Памятники истории Восточной Европы.* – Т.1. – Варшава, 1995. – С.92.
83. Можливо, це виходець з Волині. Принаймні його дружина *Софія Загоровська* була з дуже примітного волинського роду. На теренах регіону присутній принаймні з попереднього року: див. три записи про акти від 25.V.1645 р.: *IP НБУВ.* – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.12-12зв. (№104: Delacya Panu Alexandru Zamoyskiemu Dzierzawcy Miasta Lukomla [i] O Zabranie u Jana Kłosynskiego dobr Xcia Wisniowieckiego Berezani [i] Bykowa; №106: Dekret między Panem Janem Brunowskim a Panem Janem Kłosinskim o odjęcie Dokumentow na siolo Frydrowkę dobra pana Lobockiego; №107: Dylacya od Pana Alexandra Zamoyskiego Dzierzawcy Miasta Lukomla y o Pana Jana Kłosynskiego o odjęcie Dobr xcia Jeramiasza Wisniowieckiego Berezan, Bykowa, Krupola y Innych).
84. У Київських гродських книгах є запис від 12.I.1633 р., де зазначено, що «Pana Iwana Kłosynskiego wieś Bohaczka Dziedziczna»/ «пана Івана Клосинського село *Богачка* дідичне», див.: *IP НБУВ.* – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.34 (№472).
85. Див. ухвалу вального сейму: *Volumina Legum.* – Т.ІV. – Petersburg, 1859. – S.41. Назву «Кременчук» у публікації передано дещо спотворено – «*Rzemieńczuk*».
86. *Известия* Императорской Археологической комиссии. – Вып.27, прибавления. – СПб., 1908. – С.61-62.
87. *Teratourgima* lubo cuda, które były tak w samym swietocudotwornym monastyru pieczarskim kiiowskim, jako y w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożey błogosławieni Oycowie Pieczarscy pożywszy, y ciężar ciał swoich złożyli: wiernie y pilnie teraz pirwszy raz zebrane i światu podane przez oycyca Athanasiusza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż S. Monastyrу Pieczarskiego/ introduction P.Levin. – Cambridge (Mass.), 1987: Harvardr Library of Early Ukrainian Literature, Text 4. – S.273-274. Цит. за: *Drozdowski M.* Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2008. – S.231-232.
88. *Описание* Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. – Т.ХХІV. – Одесса, 1902. – С.116.
89. *Gorczyn J.-A.* Pamięć o cnotach, szczęściu, dzielnosci, niasniejszego y niezwycezzonego monarchy Władysława IV... – Kraków, 1648. – S.50-51.
90. На мапі Б.Ваповського 1526 р. (див. Ілюстрації) між Черкасами і Таванню є два анонімні пункти, під кожним з яких може ховатися саме Кременчук (хоча віро-

гідніше це той, що показаний між гирлами Псла і Ворскли). Не розглядатимемо тут поширену в історіографії версію про заснування Кременчука кн. Вітовтом на рубежі XIV-XV ст. (уперше вона озвучена Т.Нарбутом, див.: *Narbutt T. Dzieje narodu litewskiego*. – Т.VI. – Wilno, 1839. – S.564; назву «Кременчук» історик тлумачив як «син Кременця». Згодом версію про «вітовтове заснування» підтримав і М.Владимирський-Буданов, див.: *Архив ЮЗР*. – Ч.VII, т.1. – К., 1886. – С.56, а М.Грушевський уважав, що Нарбут сфальсифікував цей історичний факт, використавши перелік переправ-зручних для укріплення місць з тексту Михалона Литвина, див.: *Грушевський М.С. Історія України-Руси*. – Т.IV. – С.315-316). З джерелом цього «вітовтового заснування» накопичилося багато плутанини. Ось знаній польський дослідник А.Прохаска пише (*Prochaska A. Dzieje Witolda Wielkiego Księcia Litwy*. – Kraków, 2008 /першодрук – Wilno, 1914/. – S.328), що Вітовту приписують заснування таких портів та замків, як Качибей, Очаків (Дашів), Тягиня (Тягинка), Бургун, Мишурич Ріг, Чикалей (Балаклій?), *Кременчук*, і посилається на «на с.145 Київського літопису видання Оболенського». Проте перевірка цього (?) видання: *Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи*. – М., 1836 (видана М.А.Оболенським) змушує спростувати таке посилення (ані на с.145, ані на будь-якій іншій сторінці згаданої інформації немає). Та немає сумніву, що на 1420-і рр. Вітовт таки став твердою ногою на Кременчуччині. Сталося це завдяки вигнанцям з Великого Степу. Як писав сам Вітовт 1427 р.: «незлічена сила [людей] прибула в околиці Києва, до Помор'я [=Причорномор'я] нашого та на Поділля, знеохочені до війн, вони шукають спокою і прагнуть мешкати в нашій країні» (*Prochaska A. Op. cit.* – S.231).

91. За золотоординських часів (з XIII ст.) дніпровські Лівобережжя та Правобережжя усталилися як дві різні адміністративні округи, див.: *Русіна О. Студії з історії Києва та Київської землі*. – К., 2005. – С.23. Отже, «рубіжне» значення бродів по Дніпру тоді стало (могло стати) особливо відчутним.
92. *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и московитян. – С.99. Російські видавці дали

доволі дивний коментар (автори І.Старостина та А.Хорошкевич) цій згадці Кременчука, ніби: «*За Кременчугом сплав был затруднен, пороги же начинались ниже по течению. У Кременчуга, где находилась сооруженная Витовтом крепость, купцы разгружали суда, часть товара продавали, а часть везли дальше на возах. Таким образом географическое положение способствовало развитию города*» (с.140). Не заперечуючи, що місце для міста є справді непогане, завважу, що все інше – суцільні домисли. Дніпро, що справді за Кременчуком трохи міліє, не був непереборною проблемою для не таких уже великих тогочасних суден, «фортеця Вітовта» (якщо вона таки існувала) на той час лежала в руїнах, так що не зрозуміло, кому в цьому дикому краї купці продавали частину своїх товарів і де вони брали вози для подальшого сухопутного шляху. До речі, аби не бути голослівним щодо можливостей дніпрового судноплавства, наведу характеристику сплаву з Брянська 45 великих російських суден з 24.VII.1737 р. (а кінець липня – то вже час «низької води»): «*и Днепром шел до Кременчуга чрез мели, а от Кременчуга ж чрез мели и подводные камни с великою трудностью до Переволочно пришел благополучно*», див.: *Материалы для истории русского флота*. – Ч.VI. – СПб., 1877. – С.624.

93. *Соловьев С.М. Сочинения*. – Кн.III. – Т.6. – М., 1989. – С.477.
94. Мені znana лише одна згадка «*устья реки Псла*», як місця, де московіти хочуть будувати «*замок*». Вона відноситься до 2.V.1557 р., див.: *Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского*, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда-Августа с 1545 по 1572 год: Издана по поручению Императорского Московского общества истории и древностей российских: В 2-х тт. – Т.I / Ред. И.Данилович, М.А.Оболенский. – М., 1843. – №88. – С.139.
95. *Соловьев С.М. Сочинения*. – Кн.III. – Т.6. – С.480; *Сборник РИО*. – Т.59. – СПб., 1887. – С.581 («*Пселский город*»).
96. Докладний опис маршруту походу Язловецького 1571 р. навів Б.Папроцький у «*Herby rycerstwa polskiego*» (Краків, 1584). За ним, гетьман об'їхав лише правобережні терени Наддніпрянщини і найближче був до Кременчука, коли відвідував околиці

- Чигирин (тоді дуже свіжої осілості, яка згодом перервалася).
97. Це явно міфічна особа. Здається, з'явилася вона, коли автор «Історії Русів» помилково назвав відомого *Івана (Яна) Свирговського* (Свірчевського), гетьмана козаків 1574 р., Григорієм. Причому, зауважив, що до гетьманства він був «генеральним обозним» (з 1570 р.). Згодом за ним це повторив історик Микола Маркевич, який і додав, що наступного (1571) року, після «обрання» Свирговського генеральним обозним, «над Днепром была заложена крепость противу татар, что ныне Кременчуг», див.: *Маркевич М.* Історія Малоросії. – К., 2003 (першодрук – М., 1842). – С.33. У пізнішій своїй статті цей автор договорився навіть до того, що Свирговський не заклав нове місто, але «зложив крепость на берегу Днепра, 'возобновил старинный город Кременчуг'», див.: *Маркевич Н.* Реки Полтавской губернии// Записки императорского русского географического общества. – Книжка XI. – СПб., 1853. – С.347.
98. Велику роль тут зіграла широковідома хроніка *Й.Бельського*, яка спопуляризувала саме цю дату. До модерної історіографії тези про заснування у 1571 р. Кременчука Свирговським (щоправда, історичним *Іваном-Яном*, а не фантазійним *Григорієм*), крім *Маркевича*, впровадив і польський історик *Маріан Дубецький*, див.: *Dubiecki M.* Kudak, twierdza kresowa, i jej okolice. – Warszawa, 1879. – S.14, 31-32. Утім цікаво: опитувані у 1804 р. «старожили» стверджували, що чули вони, що селитись місто почало понад 200 років тому, див.: *Труды ПУАК.* – Вып.1. – С.73 – отже місцевий переказ стояв саме за кінець XVI ст.
99. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.146. Утім підозрюю, що йдеться тут уже про епізод 1637-1638 рр., про який буде сказано далі.
100. Взагалі-то Кременчук міг трактуватися як «початок» Запоріжжя. Ось, зокрема, як описав дніпрову течію у цьому місці *Остап Вишня* у середині 1920-х рр.: «Дніпро тут широкий, глибокий і бистрий. Бистрий він од того, що вже тут він порожитися починає, камінцями вищиряється і далі вже до Катеринослава дедалі більше. З Дніпра камінь витикається, аж доки вже він Кічкасом перепиняється і всілякими іншими Ненаситецькими...», див.:
- Вишня О.* Твори у 5 тт. – Т.2: Усмішки, фейлетони, гуморески. 1924-1926 рр. – К., 1974. – С.106. А *Маркевич* нотує: «От Кременчуга появляются подводные скалы; одна находится между Крюковым и Кременчугом; ...при местечках Кереберде [Келеберді – *Д.В.*] и Орлик группы камней затрудняют судоходство», див.: *Маркевич Н.* Реки Полтавской губернии... – С.342.
101. На запитання, чому саме в цьому місці, вповні відповідає зауваження з листа *Станіслава Конєцпольського* до *Миколая Потоцького* від 30.III.1638 р.: «там nie może żadnym sposobom, kto by ładem i wodą szedł, pominąć Krzemienczuku, bo tam już Dniepr nie idzie w rzeczki...»/ «там не може жодним способом, хто б суходолом і водою йшов, проминути Кременчука, бо там вже Дніпро не йде у річки [себто у гілки-протоки]», див.: *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646.* – S.489.
102. №XI (Приповідний лист на Кременчук 1590 р.)// *Архив ЮЗР.* – Ч.III, т.1. – С.28-31. «А щоб [козаки] ту повинність свою захисту від сваволі українної ліпше виконувати могли, і піддані також наші лежами [тобто постоями] від них обтяжені не були, назначасмо тим людям місце на урочищу Кременчуку, або на полі, де буде їм видаватися ліпше і зручніше, на цьому місці наказали ми збудувати Замок («Castell») з дерева, зі староств і держав наших, гадаємо подніпрових, про що до староств наших держав, котрі над Дніпром лежать листи наші з Канцелярії дати наказали» (переклад цього уривку з польської – *Д.В.*). Свого часу *Андрій Стороженко* висловив сумнів, що в цьому документі йдеться про дніпровський Кременчук, див.: *Стороженко А.В.* Ян Орышовський, запорожский гетман// *Його ж.* Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С.260-261. Він гадав, що публікатор джерела виправив «nad Dniestrom» на «nad Dnieprom», не знаючи про існування дністровського («бессарабського») Кременчука. *Стороженко* вважав, що «только укрепление в бессарабском Кременчуке могло воспрепятствовать вторжению запорожских козаков в соседние государства т.е. в Молдавию, Валахию, Турцию и т.д.». Далі історик припускав, що «местоположением Кременчука объясняется и то,

что командование отрядом поручалось старосте *снятынскому*. Если бы дело шло о теперешнем полтавском Кременчуге, то наверное командиром отряда был бы назначен ближайший староста каневский и *черкасский* князь Александр Михайлович Вишневецкий». Стороженко також посилається на пізній переказ «добродушного старика», обивателя наддністрянського Кременчука про те, що мешканці давнього тутешнього містечка «были разогнаны татарами и дали название полтавскому Кременчугу» (Стороженко тут посилається на статтю «По Днестру», див.: *Киевская Старина*. – 1899. – Т.64, кн.1, отд.2, стр.18). Утім слушність стороженкових міркувань сумнівна. Адже ще один замок на Дністрі (де, крім шерегу дрібніших укріплених пунктів, існувала така велична оборонна потуга, як Кам'янець-Подільський) навряд чи міг суттєво завадити запорожцям. До того ж дніпровським січовикам він абсолютно не перешкоджав нападати на Крим, Очаків та Білгород (а саме через такі походи кінця 1580-х рр. і стало питання про «кременчуцький замок»). Снятинський староста М.Язловецький на той час був фактично і польним гетьманом коронним, а саме під керівництвом великого та польного коронних гетьманів знаходились тоді усі «регулярні» (оплачувані безпосередньо держскарбницею) військові підрозділи, а відтак і кременчуцька козацька залога. Та й неуспіх проекту більше вказує на дніпровський Кременчук, де «снятинський староста» не мав реального економічного впливу і міг розраховувати лише на добру волю та законслухняність того-таки черкаського і канівського старости. Щодо версії про перенесення назви «Кременчук» на дніпрові береги переселенцями-наддністрянцями, то вона вкрай сумнівна (нижче буде показано, як широко використовувався цей топонім на кордонах Великого Степу). Зрештою, нещодавно С.Леп'явко спростував твердження Стороженка, увівши в науковий обіг нові джерела (*AGAD*. – *Archiwum Zamojskich*. – 3112 – F.47), див.: *Леп'явко С.* Проекти оборони українських кордонів у політичній думці Речі Посполитої кінця XVI ст.// *States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski/ edited by Janusz Duzinkiewicz...* – New York, 2004. – P.567.

103. *Kocowski B.* Wyprawa Tatarów przez Węgry na Polskę w 1594 roku. – Lublin, 1948. – S.35-36.
104. Можливо, ця сторінка історії знайшла відбиток у фольклорі. Так, Д.Яворницький записав у Капулівці, зі слів «дідів» Дмитра Сукура та Семена Онікієнка, переказ, де йдеться і про генезу Запоріжжя. За ним, козаки спочатку мали Січ у Стебліві, згодом «під Россю», де їх вже зібралось чимало. Звідси «подались вони під Косий яр, у Іванівку, що коло Кременьчука. А там, під Косим яром, проживав собі чоловічек, сказати би гайдамака, Корж [невеличке с.*Коржівка*, у підпорядкуванні с.*Гориславці*, дійсно існує під Кременчуком]; у нього була своя шайка, така, що він її розсилав по різних шляхам. Так запорожці візьми та й кинься до того Коржа; прийшли і просятця сісти коло Івановки [с.*Ново-Іванівка*, нині в межах міста?]. ‘Ну що ж? Коли хочьте, то й сідайте’. Сіли вони, жили-жили, не понравилось і тут. ‘Ну як так, то справлю вас, хлопці, туди, куди знаю, – аж у Софієвку [Херсонської губернії і уезда, поблизу с.*Милове* (Мелового) нині Бериславського р-ну Херсонської обл.], до турків. Там на Дніпрі єсть острів, так там і живить’...», див.: *Яворницький Д.І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. – Дн-ськ, 2005 (першодрук – СПб., 1888). – Ч.ІІ. – С.75.
105. *Ляссота Э.* Путевые заметки/ Пер. с примеч. Ф.Бруна. – Одесса, 1873. – С.26. Можливо, більш коректним перекладом рядка про Кременчук («...Krzemenczek, eine Walstadt eines alten schlosses oder Hordistie...», див.: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau*. – Halle, 1866. – S.208) буде «*Кременчук, місце битви – старий замок або городище*». Якщо читати «wallstadt», то буде «міський вал – старий замок або городище».
106. Можливо, саме з цим епізодом козаччини пов'язана згадка Кременчука як місця одної з козацьких Січей у праці Яворницького, див.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. – Львів, 1992. – Т.1. – С.59. Утім, його посилення на Мишецького (*Мышецкий С.И.* История о козаках запорожских. – Одесса, 1852. – С.9, 10) хибне. У Мишецького серед місць розташування десяти відомих йому «Січей» є згадка (під №3) Переволочни, але не Кременчука, див. відтворений за згаданим одеським виданням 1852 р. текст: *Мышецкий С.И.* История о козаках запорожских// *Шумов С., Андреев А.*

- История Запорожской Сечи. – Киев-Москва, 2003. – С.31-32.
107. Укладання мапи на кошт магната велося з кінця XVI ст. за участі відомого картографа баторіанських часів Мацея Струбіча та несвіжських єзуїтів (реальним виконавцем особливо цікавої тут мапки-врізки нижнього Дніпра був Томаш Маковський, який, вірогідно, 1596 р. виїздив сюди робити конкретні виміри, див.: *Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) – wojewoda wileński.* – Warszawa, 2000. – S.211-212). Перше видання її (бл.1603 р.) загинуло, але на його підставі голландський гравер Гесель Герітс приготував згадане амстердамське видання, див.: *PSB.* – Т.XXX/2. – Z.125. – S.358. Отже, не виключено, що поява тут Кременчука – це відлуння проекту 1590р. Мапа неодноразово передруковувалася (є варіанти без деяких топонімів). Ймовірно, звідси Кременчук «перекочував» і на Герітсову карту Росії (Амстердам, 1613; 1614).
108. *Cossa P.I.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000. – С.38. Див. також ілюстрацію наприкінці цієї книги.
109. *Боплан Гійом Левасер де.* Опис України// *Його ж.* Українські козаки та їхні гетьмани; *Меріме Проспер.* Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.33. У першодруці в Руані 1651 р. (с.14) назву Кременчука спотворено – *Kremierczow* («Plus bas, mais du costé de Moscovie se voit Kremierczow, il y a là une mesure antique ruinée ou ie traçay un Chateau l'an 1635 ce leiu est fort beau et commode, pour habitation; aussi c'est la dernière ville, car plus bas au delà c'est tout pays desert»).
110. *Дневник Симеона Окольского (1637-1638 г.)// Мемуары относящиеся к истории Южной Руси.* – Вип. II. – С.279.
111. *Jablonowski A. Źródła dziejowe.* – Т.V. – S.226. Згадується як власник Копаткевичів ще 16 і 20.V.1618 і 24.VII.1624 pp., див.: *Ibidem.* – Т. XXI. – S.214, 246, 341. Можливо, належав до герба *Венжик* (Змійка, Вужик), був протестантом (кальвіністом?) і родичем уніатського митрополита В.-Й. Рутського. До речі, на протестантське віровизнання засновника, можливо, натякає те, що жодна з двох відомих за пізнішими актами кременчуцьких церков не розташовувалась на території замку.
112. *Lipiński W. Z dziejow Ukrainy.* – Kijów-Kraków, 1912. – S.350.
113. *Rps PAN w Krakowie 3583.* – Арк.21-22.
114. Сучасний польський дослідник Г.Літвін подає, без посилання на джерело, що Рудзький володів кременчуцькою волостю з 12 березня 1635 р. до 17 січня 1637 р., див.: *Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648.* – Warszawa, 2000. – S.193. Особисто мені відомо лише про існування таких актів у Коронній Метриці: *Potwierdzenie konsensu królewskiego na dochodzenie prawa do dóbr Krzemieńczuk w woj. kijowskim nad Dnieprem wraz z nadaniem tych dóbr Stefanowi Rudzkiemu, rotmistrzowi (11.III.1637 p., Warszawa),* див.: *AGAD.* – МК 181. – К.189v-190 та *Potwierdzenie cesji prawa do gruntu Krzemieniczuk w woj. kijowskim nad Dnieprem na osobę Tomasza Zamoyskiego, kanclerza wielkiego koronnego i Katarzyny, jego żony, dokonanej przez Stefana Ruckiego, rotmistrza (17.III.1637 p., Warszawa),* див.: *AGAD.* – МК 182. – К.233-234. Т.Замойський недовго претендував на Кременчук, вже 1638 р. він помер. Можливо, згодом Ярема Вишневецький – за дружиною Гризельдою Замойською – міг обгрунтовувати свої претензії на Кременчук.
115. Можна припустити, що укріплення Кременчука стали відповіддю на рекомендацію М.Лігези та сейму (січень 1637 р.) щодо справ козацьких – «...tamte mieysca/gdzie przechody Dnieprzem maia/ aby się przy woysku kwarcianym zbudowali/ у потężnymi walami osypali» / «тамтешні місця, де переправи на Дніпрі маютья, аби при кварцяному війську забудували і потужними валами огородили», див.: *Ligeza M. Votum na seym walny warszawski pro 20 die Januarij w r. 1637 przypadaiący.* – Kraków, [1637?]. – S.nlb.14. До речі, заснування Кременчука передусім як укріплення, а не класичного міста, пояснило б відсутність традиційного установчого (локаційного) привілею для нього (якщо він не є загубленим).
116. Нещодавно польський дослідник Вітольд Бобінський датував заселення городища Кременчук 1630-1632 pp. (див.: *Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.* – S.282), але послався як на підставу такого датування на: *Jablonowski A. Źródła dziejowe.* – Т. XXI, index, S.700; Т. XXII, S.176. Перевірка даного посилання не підтверджує датування Бобінського.

117. На карті-врізці Дніпра 1613 р. *Вовчий (Wolczny) острів* показаний при гирлі Псла. Як «уход» він згаданий ще ревізією Черкаського замку 1552 р. Забора *Волчек* на Дніпрі згадується ще 1872 р. у 3-4 км нижче Келеберди.
118. Ревізія 1552 р. знає «уход на *Ревучім*» (у Переволочні?), «уход *Романовський*» і «уход *Протовч*» (вище Орелі?), «уход і стан *Еланський*» (вище Кременчука). До цього додати можу лише таке: 1) між Кременчуком і Градиськом, колись був відомий рукав Дніпра *Ревучий*. Кам'яна забора *Ревуча* на Дніпрі відома нижче Крюкова проти с. Кам'яні Потоки, див.: [Яворницький Д.І.] *Вольности запорожских козаков.* – СПб., 1898. – С.49. 2) Нині відоме маленьке селище *Романки*, у підпорядкуванні сільради Рокитного Кременчуцького р-ну. 3) *Протовчею* називали зарослу лісом (товщею) частину річки, плавні. 4) *Ялан, Яланлик* з татарської – *відкрите поле, гола місцина*.
119. *AGAD.* – МК 182 (mf № 210). – К.190-191 (див. Додаток 2 моєї монографії). Попередню колонізаційну активність Л.Жолкевського ілюструє інший документ Метрики Коронної: *Zezwolenie na założenie słobód na uroczyskach: Krasnopolie, Hadiacz, Sarskie, Rusawka, Lutyńka, Hrunie, Glinsk, Bielsk, Opale «do administracji saletr ukraińnych należących» w woj. kijowskim Łukaszowi Żółkiewskiemu, staroście kałuskiemu, chmielnickiemu i perejasławskiemu (26.X.1634 р., Львів)*, див.: *AGAD.* – МК 181. – К.31-31v. Перехід переяславського староства до С.Конєцпольського так само зафіксував інший акт: *Nadanie star. perejasławskiego Stanisławowi Koniecpolskiemu, kasztelanowi krakowskiemu, hetmanowi wielkiemu koronnemu, po śmierci Łukasza Żółkiewskiego, wojewody braclawskiego (15.XII.1636 р., Гродно)*, див.: *AGAD.* – МК 182. – К.143v-144v. Причому цитованому тут документу передували інші, менш амбіційні: *Nadanie pewnych miast, w których wyrabia się saletrę, oraz dóbr: Bykow, Jablonna, Berezany, Mirgrad i Hadiacz w woj. kijowskim Stanisławowi Koniecpolskiemu, kasztelanowi krakowskiemu, hetmanowi wielkiemu koronnemu, po śmierci Łukasza Żółkiewskiego, wojewody braclawskiego. (20.XII.1636 р., Гродно)*, див.: *AGAD.* – МК 182. – К.145v-146. По смерті С.Конєцпольського королівське надання від 28.V.1647 р. на ці володіння отримав син коронного гетьмана – Олександр Конєцпольський, див.: *Rpis Ossol.* 1905/II. – К.15-15v. Там йдеться про «добра і слободи» Гадяч, Миргород, Яблунів (Яблуневе), Чумгак (Czarnhak), Полтаву, Краснопіль (Сорочинці), Зигмунтів (Устивиці), Лютенки та «всі інші здавна і свіжо осаджені», що їх доти тримали Бартоломій Обалковський, потім Лукаш Жолкевський і зрештою Станіслав Конєцпольський.
120. За свідчення, що саме у цей час життя у Кременчуці поживало, можна приймати й факт, що 1637 або 1638 року його відвідали місіонери із свіжозаснованого (1635 р.) дому єзуїтів у Переяславі, див.: *Шевченко Т.* *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.* – Львів, 2005. – С.140 (авторка посилається на: *Archivum Romanum Societatis Iesu.* – Prov.Pol. –Vol.52; *Historiae et Litterae annuae Provinciae Poloniae.* – Perea slaviae. 1637. – F.104, *Residentia Perea slavensis.* 1638. – F.148; *РГАДА.* – Ф.1473. – Оп.1. – Д.928. – Л.4об., боб., 7; *Wojewódzki Archiwum Państwowe w Krakowie, dział I na Wawelu.* – Teki Schneidra. – Teka 707. – *Missiones Perea slaviae Ukrainensis ad orientem.* – F.246-246v). Припускаю, що метою місії було задоволення духовних потреб жовнірської залоги.
121. 2-е власне виділилося з 1-го, і розмежування між ними на той час ще не набуло сталості.
122. *Pozwolenie na ustąpienie prawa do uroczyszcza Krzemieńczuk w star. czerkaskim na osobę Olbrychta Krosnowskiego dokonanej przez Aleksandra Wiśniowieckiego, starostę czerkaskiego (20.III.1638 р., Варшава)*, див.: *AGAD.* – МК 183. – К.4v-5; протокол МК 355. – К.8. У наданні згадано, що О.Кросновський служив «під короугою» О.Вишневецького. Щодо особи О.Кросновського, то це брат Миколая Кросновського (бл.1590-1653), знаного львівського католицького архієпископа (з 1645). Цей шляхтич походив з равського повіту, кар'єру робив на Поділлі та Львівщині (1653 р. – стольник подільський, 1662 р. – підстароста львівський і далі також Львівщина). Цікаво, що А.Бонєцький згадує про надання О.Кросновському староства кременчуцького («*Krzemieńczugskie*») (див.: *Boniecki A.* *Herbarz Polski.* – Т.ХІІ. – Cz.1. – Warszawa, 1908. – S.317), але щодо староства він явно випередив час і заплутав науковців, які стали підозрювати, що йдеться про Кременчук на Поділлі. Саме в число

- подільських урядників «кременчуцького старосту» О.Кросновського залічили і видавці сучасної серії «Урядники давньої Речі Посполитої XII-XVIII ст.», див.: *Т.ІІІ/3: Urzędnicy podolscy XIV-XVIII wieku.* – Kórnik, 1998.
123. *Яковенко Н.М.* Нарис... – С.144-145.
124. Поселення безпосередньо прив'язане до Пивогір'я, див. у реєстрі монастирів з 1723 р.: «*Монастырь Пивской Николаевской, прозываемый Городище*»: *Описание документов и дел...* Синода. – Т.ІІІ (1723 г.). – СПб., 1878. – С.СХІ [Приложения].
125. О.Лазаревський вважав можливою причиною заснування Чигирин-Діброви татарське розорення Чигирин у 1611 р., після якого і могла частина чигиринців виселитись на Лівобережжя, див.: *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв... – С.146. Не певен, чи не мав на увазі Лазаревський напад листопада 1610 р., див.: *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie. 1595-1623. – Warszawa, 2004. – S.164. Наразі Чигирин-Діброва затоплена водами Кременчуцького водосховища, населення, здебільшого, переселене до с.Мозоліївка Глобинського р-ну Полтавської обл.
126. З татарської назва містечка перекладається як «водосховище», а отже зручне місце водопою – пункт украй важливий для степового буття. Така інтерпретація назви «Манжелія» цілком узгоджується і одним з перших його описів (люстрація 1631 р.), за яким містечко «криницею Манжелійською чисто колом навкруги оточене і ровом окопане», див.: *Archiwum Państwowy w Krakowie.* – *Archiwum Sławuckie (R.Sanguszki).* – №92. – S.134. Якщо ж топонім давніший за татарську добу, то можна згадати, що на санскриті «madhula» – це «медовий», а «manjula» – то «вродливий».
127. *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie. 1595-1623. – S.227. Додамо, ханові було про що турбуватися, адже після Деулінського перемир'я з Москвою 1618 р. Річ Посполита фактично позбулася давньої російської конкуренції на Лівобережжі.
128. «*Уход і стан Воловський*» ревізії Черкаського замку 1552 р.?
129. *Ткаченко М.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст... – С.66.
130. Див. локаційний привілей місту Крилову 1616 р.
131. *ІР НБУВ.* – Ф.І. – Спр.4104. – Арк.106 (№1230).
132. *Історія міст і сіл.* Кіровоградська область. – К., 1972. – С.646. Слід завважити, що то доволі сумнівне джерело, а козак Василь Онуфрей, засновник хутора, який стали кликати Онуфріївкою, то взагалі-то діяч першої половини XVIII ст.
133. Тут слід додати, що Кременчук від природи не мав великих перспектив для розвитку рільництва – з суходолу його оточували водоймища, піщані та заболочені місця (і це було добре для оборони та відпочатку провідного рибальського промислу, згодом останній потіснило тваринництво, а аж ніяк не землеробство).
134. Цит. за: *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII вв. – К., 1931. – С.82. Загалом як ілюстрація магнатського господарювання на «Задніпров'ї» велике значення має докладний орендний контракт від 15.XI.1643 р. на Гадяцьку волость (володіння С.Конєцпольського) на 1644-1647 рр., див.: *Грушевський М.С.* Господарство польського магната [С.Конєцпольського] на Задніпров'ю перед Хмельниччиною// *Записки Українського Наукового Товариства в Києві.* – Т.1. – К., 1908. – С.25-44.
135. Звістку про це вторгнення у Варшаві отримали 8.III.1647 р., див.: *Bibl. Czart.* – Rps.373. – S.571.
136. *Вишня О.* Твори у 5 тт. – Т.2. – С.105.
137. Не так далеко на Лівобережжі, на кордоні Запорізької та Донецької областей, між Гуляйполем і Маріуполем (у Великоновоселківському р-ні Донецької обл.) існують с.с.Старий *Керменчик* (до 1947 р., нині Старомлинівка) та *Малий Керменчик*. Спочатку це були Старий *Керменчик* і *Ново-Керменчик* (засновані греками-вихідцями з Криму, в т.ч. і з села *Керменчик*, у 1779 і 1793 рр. відповідно). Свій *Новий Кременчук* є у Дніпропетровській області (село Криворізького р-ну).
138. *О древностях* южного берега Крыма и гор Таврических. – СПб., 1837. – С.4-6. Цікаво, що в козацькому реєстрі 1649 р. поруч із прізвищевою формою «Кременчук» трапляється і форма «Кремінчик» (Васько Крем'янчик з сотні Гаврила Гладченка Миргородського полку).
139. *Український* степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)/ Упорядн. Мальченко О.Є. – Запоріжжя-Київ, 1997. – С.34, 69. Нині на оригінальність звучання

- назви, похідної від «кременчук», може претендувати, зокрема, с.*Кременчувате* (у підпорядкуванні селищної ради Богодарівки Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.). Село *Кременчуки* є у Красилівському р-ні Хмельницької обл. Хутір *Кременчук* знаний і на Миколаївщині. У XVIII ст. фіксується селище *Кременчук* десь недалеко с.Чубинці (нині Сквирський р-н Київської обл.).
140. *Яворницький Д.І.* Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу. – Дн-ськ, 2005 (першодрук – СПб., 1888). – Ч.І. – С.60.
141. Здається, найраніше цей переказ згадує: *Справочная* и адресная книжка г.Кременчуга на 1875 год/ сост. К.Сторчаков и Г.Розенталь. – Кременчук, 1874. – С.15.
142. Нині назва річки звучить як *Сухий Кагамлик*. Це ліва притока Дніпра, яка протікає територією Глобинського та Кременчуцького районів Полтавської обл. (витоки біля с.Устимівка Глобинського р-ну). Довжина – 64 км, ширина річища – 94 м, ширина заплави – 0,6 км. Наразі частково засипана та взята в труби. Її давніми притоками на теренах Кременчука (1874 р.) були річечки *Безкровна*, *Недогарок* і *Лапченя* (Суша Лапинка, згадана в описі 1798-1800 рр.?).
143. Причому, це не єдиний варіант тлумачення. Якщо перекладати «каган лаек», отримаємо «гідний кагана» (така версія, напевно, буде близька тим, хто бачить Кагамлик місцем відомої битви 1299 р., яка поклала край життю і державі темника-хана Ногая). А ось «комлик» дасть у перекладі «*ніщану місцину*».
144. Можливо, для російської адміністрації мала значення асоціація зі «столичним» топонімом – *Крюковим каналом* у Санкт-Петербурзі.
145. *Jablonowski A.* Źródła dziejowe. – Т.ХХ. – S.176. О.Яблоновський не навів власного перекладу цього словосполучення («*ku-ruk-owa*»), обмежившись констатацією його тюркського походження.
146. Джерела свідчать, що існувало не лише «озеро Курукове», але й «річка Курук», див.: *Żurkowski S.* Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w.kor. – Lwów, 1860. – S.99. «*Річку Курук*» біля Крюкова у середині XVIII ст. згадує сербський офіцер С.С.Пищевич (*Известие* о походжении Симеона Степановича Пищевича. 1731-1785. – М., 1884. – С.455). Ці озеро-річка були пов'язані одне з
- одним (найвірогідніше, тут взагалі малася на увазі дніпрова затока, яка лише в посушливі часи могла перетворюватись на озеро). У середині XIX ст. Крюків («Крюков») званий і «*рукавом*» Дніпра, див.: *Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг.* – Ч.2. – СПб., 1863. – С.25.
147. *Dziubiński A.* Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagellonów// Kwartalnik Historyczny. – R.CIII. – Warszawa, 1996. – №3. – S.54.
148. *Дмитриев С.* (Санкт-Петербург) Термин «курук» в военно-политической культуре монгольских кочевников// Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий/ Отв. ред. А.Г.Селезнев, Н.А.Томилов. – Омск, 1998. Це тлумачення має найбільшу інтерпретаційну перспективу. На його користь свідчить і те, що Крюків був стратегічною точкою на відомій дорозі вздовж правого берега Дніпра (пізніше він навіть називався Крюковським шляхом). Крюків як зручне місце для табору-«бази» козаків згаданий 1625 та 1676 рр. Зрештою, у цьому разі Кременчук-Крюків можуть бути осмислені як система укріплень стратегічного вузла (лівобережний шлях через Старі Санжари на Крим і правобережний – уздовж Дніпра на Січ і далі у кримські володіння та Кременчуцький «татарський брід» як сполучник цих двох транзитних артерій). На користь цього тлумачення може бути інтерпретований і топонім «Цареві піски» – урочище поруч із Крюковим, що згадується у 1740-х рр., див.: *Пивовар А.В.* Вказ. праця. – С.164, 183. Єдиним «царем», пам'ять про якого могли б зберігати ці «піски» (якщо не вбачати тут дуже глибокого сліду скіфських часів), був котрийсь з татарських ханів (їх на Русі звали «царями»).
149. Поширений переважно в Білгород-Дністровському районі Одеської обл. Використовується для виготовлення столових вин і шампанських виноматеріалів.
150. *Татарсько-український словник*/ За заг. ред. С.Ш.Замалеева. – Х., 2002.
151. *Алаша* – одне з основних племен казахів (потомки кипчаків-половців) історичного Молодшого жуза (Західний Казахстан). Згадка *Улашевичів* є у літописній оповіді про відомий «похід Ігоря Святославовича на половців» 1185 р.

Дмитрий Вырский

Кременчуг: начало истории (1571-1648)

Статья посвящена начальному периоду истории города Кременчуга. Проанализирован исторический контекст, в котором происходило становление нового городского центра; излагаются факты, связанные с ранней его историей; а также выясняется происхождение названия поселения.

Ключевые слова: город, локальная история, казаки, Днепр.

Dmitry Vyrs'kyj

Kremenchug: The Early History (1571-1648)

The paper is devoted to the initial period of the history of the city of Kremenchug. We analyze the historical context in which it was becoming a new urban center, the statement of the facts related to his early history and origin of the name turns out the settlement.

Keywords: city, local history, the Cossacks, the Dnieper.

УДК 355.415.8(477.53-21):94«1914/18»

Віктор Саранча (м. Кременчук)

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КРЕМЕНЧУЦЬКОМУ ГАРНІЗОНІ

У статті досліджено правове становище та умови перебування військовополонених Першої світової війни на території Кременчуцького гарнізону в другій половині 1916 року. На основі архівних даних визначено кількісний склад полонених, його розподіл за національною, соціальною та конфесійною ознаками. Досліджено динаміку чисельності, побутові умови та використання праці військовополонених.

Ключові слова: Перша світова війна, військовополонені, Кременчуцький гарнізон, військовий магазин.

Майже сто років відділяє нас від початку однієї з найтрагічніших сторінок в історії людства – Першої світової війни. Цей глобальний конфлікт змінив напрям цивілізаційного руху, дав поштовх для розвитку в ньому негативних тенденцій, які призвели до загострення кризи буржуазно-ліберальної ідеології. Подібні процеси найбільш яскраво спостерігаються в методах і засобах, які застосовувалися під час війни при вирішенні проблем гуманітарного характеру, таких як: біженство, примусові депортації, утримання військовополонених тощо. Сумний досвід Першої світової в сфері ігнорування норм міжнародного права та дегуманізації суспільної свідомості став характерною ознакою для всіх наступних війн ХХ століття.

Глобальний характер конфлікту надав військовому полону Першої світової значного масштабу. Так, загальна кількість військовослужбовців європейських країн (без Російської імперії), які перебували в полоні Першої світової, становить 5 328 447 чол.¹, в той же час подібні втрати

Росії в абсолютних цифрах складають 2417 000 військовополонених, або 16,1 % від загальної кількості мобілізованих². Невдалі дії австро-угорської армії призвели до того, що в полоні опинилося 1800000 її вояків (20 % від загальної кількості мобілізованих). Відповідні втрати іншої держави – члена Троїстого союзу – Німеччини складають 1000000 військовополонених, або 7,5 % від загальної кількості мобілізованих³. Протягом війни значний контингент німецьких та австро-угорських військовополонених утримувався в таборах, які були розташовані на території Російської імперії*, де загальна кількість бранців на 1 вересня 1917 р. дорівнювала 1 813 458 чол.⁴

Тривалий час у вітчизняній науці в проблематиці військового полону досліджувалися лише його

* Так, в Київському військовому окрузі на 01.09.1917 знаходилося 406 078 полонених, а в Одеському - 217 566 чол. Існують дані, що загальна кількість військовополонених Першої світової на території Російської імперії становила 2,3 млн. осіб.